ISBN
978-81-965950-1-2

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

SMT. AKKATAI RAMGONDA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA, ICHALKARANJI

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR) SPONSORED ONE DAY NATIONAL SEMINAR

ON

WOMEN EMPOWERMENT SCHEMES IN 21st CENTURY

DECEMBER 9 2023

Chief - Editor
Prof. Dr. Trishala Kadam
I/C Principal

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

https://arpkmi.ac.in

CONTENTS

Sr. No	Title of the Paper	Author	Page No.
1.	A Political Review of Women Empowerment Schemes in UPA and NDA Government's Era	Smt. Varsha Potdar	1-5
2.	Government Schemes for Digital Literacy and Skill Enhancement of Indian Women	Prof. Dr. Trishala Kadam	6-9
3.	Empowering Women's Entrepreneurship in India Through Education	Mr. Kedar Deshmukh	10-14
4.	Government Schemes for Developing Entrepreneurship among Women in India	Dr. Jasmeen Mujawar	15-18
5.	Challenge's in Women Empowerment With Reference To MTP Act	Dr. Asmita Patil	19-21
6.	A Study on Initiatives Taken by Government of India for Women Entrepreneurship Development	Smt. .Sulbha Gunjal Dr Vrushali Sable	22-25
7.	Analysis of the Role of Government Scheme in Women Empowerment in India in 21st Century	Mr. Ajit Kumar	26-28
8.	Government Health Schemes for Women in India: An Overview	Smt.. Deepti Patil	29-32
9.	Government Health Schemes for Women	Smt. Shruti Yadnyopavit	33-35
10.	India's Programs for Women's Empowerment	Dr. Megha Patil	36-37
11.	Government Schemes for Developing Women Entrepreneurship	Dr. Mrunalini Waikar	38-40
12.	Women's Digital Empowerment in India: Challenges, Initiatives and the Way Forward	Mr. Shivaji Sawant Dr. R. K. Shelake	41-42
13.	Quest on the Women Entrepreneurship in India	Dr. Swati P.Gavade	43-46
14.	Micro Finance Through Self Help Groups and Entrepreneurship- A Case Study of Bijapur City in Karnataka State	Dr. Mallappa Khodnapur	47-51
15.	Investing Women's Awareness of Government Schemes Promoting Women's Empowerment by the Women in Kolhapur City	Smt. Sangita P.Patil Smt. Hemlata Desai	52-57
16.	A Study of Family Environment and Attitude Towards Feminism Among College Students	Smt. Neeta Lad Smt. Riya Dhopeshwarkar	58-62
17.	Schemes for Developing Women Entrepreneurship	Mr. Vilas Patil	63-65
18.	Role Of Law In Women's Empowerment In India	Mr. Sairaj Suryavanshi	66-71
19.	Role of Women in Apex Judiciary	Smt. Vaishnavi Swami	72-77
20.	Women Empowerment and Role of Women in Panchayat Raj Institutions	Dr. Arun Pentawar	78-80
21.	Women Empowerment in India: Current Status of Women's Laws, Policies and Government Initiatives	Dr. Varsha Shinde	81-85
22.	Women Entrepreneurs Scheme in Industry Sector	Smt. Swati A. Gavade	86-90
23.	Women Literacy in Kolhapur District: Issues and Challenges in Current Scenario	Mr. Rajendra Mogane	91-94
24.	Women Empowerment Through #ME_TOO : An Expression Tool	Smt. Kalyani Pawar	95-100
25.	A Study on Information Needs and Information Seeking Behavior of Rural woman Jath Taluka	Mr. Vishwasrao Mane	101-107
26.	Prevalence of Anemia in Adolescent Girls and Nutritional Anemia Control Program in India	Dr. Susmita Durgule	108-111

Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

India's Programs for Women's Empowerment

Dr. Megha Patil
Assist. Prof. & HOD
Dept. of Commerce
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya Islampur
Email: meghapattil5242@gmail.com
Mob. No. 9960205242

Abstract: ABSTRACT

This paper explores the multifaceted efforts of the Indian government to empower women, emphasizing financial independence and an enhanced quality of life. Focusing on various women empowerment programs, the document underscores the government's commitment to safeguarding and uplifting women in society. Notable initiatives such as Beti Bachao Beti Padhao, Working Women Hostel, Mahila EHaat, STEP, and MSK are analyzed, showcasing a comprehensive approach to address challenges related to gender inequality, violence, and to promote increased access to healthcare and education. The Mahila EHaat, STEP, and MSK programs, in particular, contribute significantly by facilitating online marketplaces, supporting training and employment, and providing comprehensive support services. The conclusion highlights the government's active engagement in creating a conducive environment for women in India through a diverse array of empowerment initiatives.

Keywords : India, Women, Empowerment, Sakhi, Hostel, Scheme, Government

Introduction:

The Indian government has undertaken significant initiatives to empower women, fostering financial independence and enhancing their overall quality of life. This paper delves into various women empowerment programs in India, part of the government's commitment to safeguard and uplift women in society.

Schemes for Women's Empowerment in India:

1. **Mission Shakti:** Mission Shakti, an integrated Women Empowerment Program, is a comprehensive scheme focusing on strengthening interventions for women's protection, security, and empowerment.

2. **Beti Bachao Beti Padhao:** This program aims to address the declining number of women in leadership roles, ensuring the survival, protection, and education of female children. Launched in 2015, it emphasizes social awareness and improved welfare services for girls. Beneficiaries: Various sections, including parents, pregnant mothers, young couples, Indian youth, medical professionals, and more. Eligibility: Indian families with a girl child under the age of ten.

3. **Sakhi Niwas (Working Women Hostel Scheme):** Focused on providing safe housing for working women, this scheme offers day care facilities for their children. Grants are provided for constructing new hostels or expanding existing ones Beneficiaries: Working women (married, divorced, separated, widowed, single) Eligibility: Monthly gross income criteria and proof of shortterm job training.

4. **Swadhar Greh (Shakti Sadan):** Launched in 20012002, this scheme provides support to women by

Scanned with OKEN Scanner

offering food, shelter, clothing, along with social, economic, and health security. It aids in the reintegration of women into society Beneficiaries: Women who were incarcerated, those with AIDs or HIV, homeless women, trafficked women, etc. Eligibility: Women aged 18 and above.

5. **Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana:** Implemented from January 1, 2017, this conditional cash transfer program supports pregnant women and lactating mothers. It provides financial incentives for meeting dietary and wellness requirements. Beneficiaries: Pregnant Women & Lactating Mothers (except those in regular employment). Eligibility: Criteria related to employment status and institutional delivery.

6. **Palna (National Creche Program of Rajiv Gandhi):** Focused on empowering women by offering daycare facilities for the children of working mothers, this scheme enhances children's health and development Beneficiaries: Children of working mothers. Eligibility: Children aged 6 months to 6 years; mothers working at least 15 days per month.

7. **Nirbhaya Project:** Under this project, schemes like the One Stop Center Program and Women's Helpline Program aim to provide comprehensive support and emergency assistance to women facing gender based violence. Beneficiaries: All women experiencing violence. Eligibility: All females, including those under

Other Schemes (Mahila EHaat, STEP, MSK): The Mahila EHaat, STEP, and MSK programs further contribute to womens empowerment by facilitating online marketplaces, supporting training and employment, and providing comprehensive support services.

Conclusion:

The Indian government, through a myriad of programs, is actively working to empower women, addressing challenges of gender inequality, violence, and promoting access to healthcare and education. initiatives like Beti Bachao Beti Padhao, Working Women Hostel, and others reflect the commitment to create a conducive environment for women in India.

References:

1. nic.mwcd@govt.in
2. http://mahasarkariyojana.in
3. http://womenchild.Maharashtra.gov.in
4. http://pib.gov.in

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

ISBN
978-81-965950-1-2

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

SMT. AKKATAI RAMGONDA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA, ICHALKARANJI

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR) SPONSORED

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON

WOMEN EMPOWERMENT SCHEMES IN 21st CENTURY

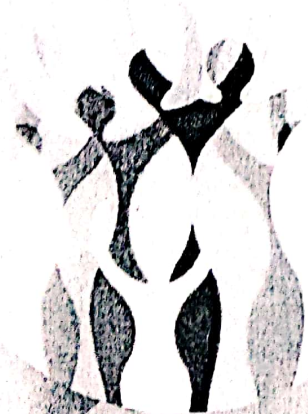

9 2023

Chief - Editor
Prof. Dr. Trishala Kadam
I/C Principal

A.R.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989

https://arpkmi.ac.in

84.	महिला सक्षमीकरणाच्या योजना (विशेष संदर्भ अनुसूचीत जाती)	Smt. Sarika Malage
85.	महिला सक्षमीकरणातील दारूबंदी चळवळीचे महत्व	Mr. Sachin Tipkurle
86.	एन.सी.सी. आणि एन. एस. एस. विद्यार्थ्यांच्यामधील भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास	Smt. Pramila Surve
87.	मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण	Dr. Minakshi Minache Dr. Rajashree Malekar
88.	सोलापूर मधील महिला बिडी कामगार चळवळ आणि कॉम्रेड मिनाक्षीताई साने	Smt. Pallavi Mirajkar
89.	भारतातील महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल	Mr. Kiran Kanade
90.	विवाहित आणि अविवाहीत महिलांच्यातील सामाजीक स्वातंत्र्याचा अभ्यास	Mr. Sanjaykumar Wain[illegible]
91.	73 व्या घटना दुरुस्तीने अनुसूचित जातीतील महिला सरपंचांचे महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास संदर्भ करवीर तालुका (1997-2020)	Mr. Sunil Kheme
92.	साहित्यातून आलेले स्त्री भूमिकांचे चित्रण	Dr. Ashalata Khot
93.	महिला सबलीकरण आणि आरक्षणाचे धोरण	Mr. Shahid Mulla
94.	शासकीय आणि खाजगी नोकरी करणाऱ्या महिलांच्यातील मानसिक आरोग्याचा अभ्यास	Mr. Parvat Kamble
95.	२१ व्या शतकात महिला सबलीकरणाकडे वाटचाल	Smt. Laxmi Koli
96.	महिला सबलीकरण योजना धोरणे आणि सद्यस्थिती	Smt. Ranjana Paval
97.	स्त्रीवादी चळवळी आणि महिला सक्षमीकरण	Smt. Rohini Kambire
98.	महिला सक्षमीकरणामधील ग्रामसभांचे योगदान	Dr. Megha Patil

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. रंजना पवळ
असिस्टंट प्रोफेसर
समाजशास्त्र विभाग
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय
ईमेल ranjanapaval81@gmail.com
भ्रमणध्वनी ९३२५८२८५९३

गोषवारा:-

समाज परत्वे देशपरत्वेस्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात या गोष्टीला त्या त्या समाज व देशाच्या रूढी परंपरा मूल्ये मान्य दंड जबाबदार असतात.

महिला सबलीकरण म्हणजे मानवी व्यवहाराच्या सर्व पातळीवर स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने कौटुंबिक सामाजिक आर्थिक राजकीय स्तरातून समान संधी स्थान व अधिकार देऊन महिला सबलीकरण शक्य आहे. स्त्री पुरुष समानता शिक्षण आरोग्य आर्थिक सुरक्षितता यासारख्या मार्गाचा वापर करून महिला सबलीकरण करणे शक्य आहे.

भारतात महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी सर्वप्रथम त्या सर्व राक्षसी विचारांना मारणे आवश्यक आहे, जे समाजातील त्यांचे हक्क आणि मूल्य मारतात जसे की हुंडा प्रथा निरक्षरता लैंगिक हिंसा असमानता, स्त्रीभ्रूणहत्या, महिलांवरील घरगुती हिंसाचार मानवी तस्करी इत्यादी.

शोधसंज्ञा: महिला सबलीकरण आणि स्त्री पुरुष असमानता

प्रस्तावना:-

प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे स्त्री असते असे म्हटले जाते परंतु प्रत्येक देश समाज परत्वे स्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात याला त्या त्या समाज व देशाच्या रूढी परंपरा जबाबदार असतात.

नवरात्रीचे नऊ दिवस म्हणजे स्त्री शक्तीचा जागर समाजात महिलांना स्वायत्तता सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबवण्यास सुरुवात करतो परंतु याचवेळी असा प्रश्न पडतो कि खरच प्रत्यक्षात सबलीकरण होते आहे का म्हणून समाजात भारत देश हा आपली संस्कृती परंपरा सामाजिक विविधता अध्यात्म यामुळे ओळखला जातो हा एक भाग झाला परंतु हा भारत देश पुरुष प्रधान संस्कृतीसाठी ही ओळखला आहे पुरातन काळापासून भारतामध्ये महिलांना पूजनीय मानले गेलेले आहे त्याचवेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनात अडकून पडलेल्या आहेत त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्यांना त्यांचे अधिकार विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते तरीसुद्धा भारतामध्ये स्त्री पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात असे असताना ही निर्भया कांड आणि कोपर्डी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न विकट समस्या बनून उभ्या राहतात त्यावर उपाय म्हणून समाजात महिलांना स्वायत्तता सुरक्षा संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबवण्यास सुरुवात करतो.

भारत हा नवदुर्गा ची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो असे म्हटले जाते या समाजात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळे घडले राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कार मूर्ती व छत्रपती शिवराय घडले सावित्रीबाई फुले यांची साथ होती म्हणून ज्योतिबा फुले महात्मा फुले झाले. निसर्गाकडून महिलांमध्ये काही देणग्या पुरुषांपेक्षा जास्त आहे स्त्रीमध्ये विनयशीलता विनता सौंदर्याची जाणीव, नम्रता गुण निसर्गात अधिक आहेत. भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे तीन अर्थात पिता पती आणि पुत्र यांच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य काढते आहे

व्यवसाय नोकरी करणाऱ्या महिला देखील स्वतःला सक्षम म्हणत नाहीत महिला सक्षमीकरण सक्षमीकरण म्हणजे वास्तविकेत महिलांना त्यांच्या क्षमताची जाणीव करून वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार होय महिला या देशाचे भविष्य ठरणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम करणे ही समाजाची जबाबदारी आहे.

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989

Scanned with OKEN Scanner

किंबहुना त्यांना [illegible] हक्कांची जाणीव [illegible] स्वतः मूलभूत [illegible] दिसत आहेत.

निष्कर्ष:-

भारत देशामध्ये [illegible] अन्यायअत्याचाराचे [illegible] धोरण महिला सबलीकरण [illegible] तरी देखील महिलांवरील [illegible] स्त्रिया या शिक्षणाच्या [illegible] झाल्या तरी देखील महिलांना [illegible] मिळताना दिसून येत नाही. [illegible] योजना, महिला हेल्पलाईन योजना, [illegible] शक्तीकेंद्र आणि पंचायतीमध्ये महिलांसाठी आरक्षण या काही प्रमुख महिला सक्षमीकरण योजना भारत शासनाद्वारे राबवण्यात येत आहेत. महिला सक्षमीकरणासाठी असलेल्या या धोरणांना व विविध योजनांचा लाभ महिलांना मिळाला तर त्या खऱ्या अर्थाने सक्षम होतील.

आज सर्व क्षेत्रात महिलांना समान संधी व समान स्थान मिळविण्याकरिता महिलांसाठी केलेल्या सर्व कायदेशीर तरतुदींची आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करणे गरजेचे आहे. तेंव्हाच महिलांना समाजाचा एक परिपूर्ण घटक म्हणून समान स्थान मिळेल आणि खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल. महिला सबलीकरणामुळे महिलांच्या जीवनात अनेक बदल झाले आहेत. महिलांनी प्रत्येक प्रत्येक कामात सक्रीय सहभाग घेणे सुरु केले आहे स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ लागल्या आहेत, हळूहळू स्वावलंबी होऊ लागल्या आहेत. त्यांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी पुरुष आता महिलांच्या निर्णयांचा आदर करत आहेत.

संदर्भ :

१) भारतीय स्त्री जीवन :- डॉ. लीला पाटील मेहता पब्लिकेशन हाऊस

२) महिला सबलीकरण :- प्राचार्य. डॉ. संभाजी देसाई प्रशांत पब्लिकेशन

३) देशमुख (बा.न.) आणि पटवर्धन (गंगुताई), संपा, स्त्री जीवन विषयक स्थित्यंतर, पुणे [illegible] भारतीय [illegible] पृष्ठ क्र.७

[illegible], संपादन स्त्री [illegible] प्रकाशन- [illegible] पृष्ठ क्र. ३९,२९२,१३१

[illegible] महिला सक्षमीकरण – [illegible] जनरल- हौसा प्रकाशन- [illegible] – पृष्ठ क्र. ७६

[illegible]) [illegible] भागवत – स्त्री प्रश्नांची वाटचाल [illegible] ३

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989

PRINCIPAL.
MALATI VASANTDADA PATIL KANYA [illegible]
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. [illegible]

Scanned with OKEN Scanner

ISBN
978-81-965950-1-2

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

SMT. AKKATAI RAMGONDA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA, ICHALKARANJI

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR) SPONSORED ONE DAY NATIONAL SEMINAR

ON WOMEN EMPOWERMENT SCHEMES IN 21st CENTURY

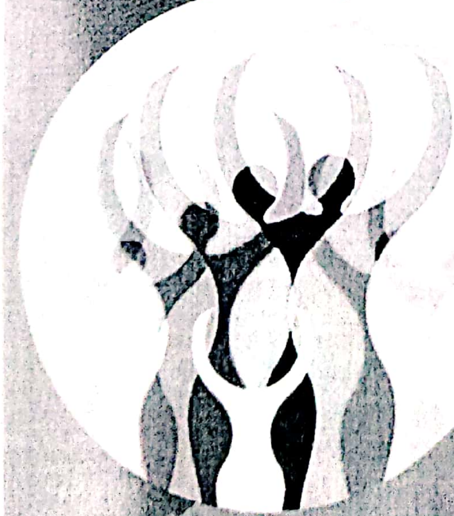

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist Sangli

DECEMBER 9 2023

Chief - Editor
Prof. Dr. Trishala Kadam
I/C Principal

https://arpkmi.ac.in

57.	भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या : समाजशास्त्रीय अभ्यास	Dr. Raju Popalghat Dr. Gajanan Sonune	241-244
58.	ग्रामीण भागातील उच्च प्राथमिक स्तरावरील बालिकांच्या साक्षरता विकासातील आव्हाने	Mr. Ramchandra Patil	245-250
59.	महिला सक्षमीकरणात बिगर शासकीय महिला संघटनांची भूमिका	Mr. Sachin Dhurwe	251-253
60.	महिला सक्षमीकरणात शासकीय योजनांची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	Mr. Shivshankar Ratnaparakhe	254-257
61.	महिला सशक्तीकरण योजना – शाश्वत विकास	Smt.Shubhangi Pol	258-262
62.	महिलांमध्ये उद्योजकता विकसित करण्यासाठी शासकीय योजना	Smt. Megha Desai	263-269
63.	स्थानिक स्वराज्यसंस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व आणि त्यांचे राजकीय सशक्तीकरण	Dr. Mahesh Lohar	270-275
64.	महिला आरोग्य: महिला सक्षमीकरणातील एक महत्वपूर्ण भाग	Dr. Varsha Patil	276-279
65.	राजकीय प्रक्रियेतील स्त्रियांचा सहभाग आणि त्यापुढील आव्हाने	Smt. Soniya Patil	280-283
66.	प्रधानमंत्री उज्वला योजना – कोल्हापूर जिल्ह्याचा अभ्यास	Dr. Sampada Tipkurle	284-287
67.	भारतातील महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक विकास	Mr. Sambhaji Nikam	288-293
68.	महिलांच्या विकासामध्ये मुद्रा योजनेचे महत्व	Mr. Pavankumar Bhosale	294-297
69.	महिला सक्षमीकरण व ग्रंथालय	Mr. Sandesh Ghodke Dr. Sanjay Bhedekar	298-303
70.	महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री उत्थाना संबंधीचे कार्य	Dr. Jyoti Kamble	304-308
71.	महिला सबलीकरणातील महात्मा फुले यांची भूमिका आणि योगदान	Dr. Sujata Patil	309-313
72.	शासकिय योजनांचा धनगर समाजातील महिलांच्या आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम	Mr.Mukund Kawdkar	314-317
73.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रियांची पत्रकारिता : एक चिकित्सा	Dr.Dhiraj Shinde	318-322
74.	स्त्री सबलीकरणातील अडथळे	Smt.Sangita Barge	323-330
75.	महिला उद्योजकतेमध्ये जिल्हा उद्योगकेंद्राची भूमिका	Smt. Shraddha Gangawane	331-338
76.	स्त्रीयांचे आर्थिक सक्षमीकरण	Smt. Swapnali Patil	339-345
77.	पर्यावरण संवर्धनातील स्त्रीवाद...	Mr. Gopal Kabnurkar	346-349
78.	गोदावरी परूळेकर- एक समाजसुधारक स्त्री	Dr. Urmila Kshirsagar	350-353
79.	प्रसार माध्यमाचा वापर करणाऱ्या व वापर न करणाऱ्या विद्यार्थिनींच्या मधील मनोधारणेचा अभ्यास	Smt. Anagha Nakhate	354-356
80.	नोकरी करणाऱ्या व नोकरी न करणाऱ्या विवाहित आणि अविवाहित महिलांच्यातील मानसिक आरोग्याचा अभ्यास	Smt. Nutan Kanire	357-361
81.	गृहिणी आणि नोकरी करणाऱ्या महिलांच्यातील समायोजन आणि जीवन समाधानाचा अभ्यास	Smt. Sanjana Sontakke	321-365
82.	मालिका पाहणाऱ्या व न पाहणाऱ्या महिलांच्यामधील मनोधारणेचा अभ्यास	Smt. Tejashree Berad	366-368
83.	नोकरी करणाऱ्या व नोकरी न करणाऱ्या महिलांच्यातील समायोजन आणि मानसिक आरोग्याचा अभ्यास	Smt. Tabassum Shaikh	369-372

Kanya Mahavidyalaya Estd 1989

महिला आरोग्य: महिला सक्षमीकरणातील एक महत्त्वपूर्ण भाग

डॉ. वर्षा पाटील
असिस्टंट प्रोफेसर,
विभाग प्रमुख
गृहविज्ञानशास्त्र विभाग
मालती वसंतदादा पाटील कन्या
महाविद्यालय, इस्लामपूर.
ईमेल - patilvarsha1974@gmail.com
भ्रमणध्वनी – 8600089220

गोषवारा

' बेटी बचाव बेटी पढाव' योजनेतून मुलींचे खरे महत्त्व समाजात पोहोचवले जात आहे. जर देशाला महिला सबल, कृतिशील असलेला समाज सुधारणा करणारी संस्कृती तयार करायचे असेल तर ,महिलांना पुरुषा इतकेच चांगली व समान आरोग्यसेवा ही मिळाली पाहिजे. हे सगळे गृहीत धरूनच आरोग्य मंत्रालयाने अनेक कार्यक्रम राबवले आहेत. त्या महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी 'कंटिनम ऑफ केअर 'म्हणजे काळजीतील सातत्य हा दृष्टिकोन ठेवला आहे. यामध्ये गर्भवती महिला, नवजात बालके, तरुण मुली ,प्रौढ मुली यांच्यासाठी कार्यक्रम राबविले जातात .प्रस्तुत शोधनिबंधात महिला सक्षमीकरणातील महिलांच्या आरोग्याचे महत्व तसेच सरकारच्या महिला आरोग्य बाबत राबवल्या जाणाऱ्या योजनांचा उहापोह केला आहे .महिलांच्या आरोग्याचा अजेंडा आणि सक्षमीकरणाशी घातलेली सांगड हा मुद्दाआता हळूहळू मुख्य विचार राहिला आहे. भारतात महिलांना आरोग्य सेवेच्या उपलब्धतेत सुधारणा त्यांना सक्षम बनवते. भारतात आरोग्य सेवा वितरण आणि विविध सामाजिक धोरण आणि वैधानिक उपाय यातून महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी शाश्वत प्रयत्न करण्यात आले.

H.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist.Sangli

शोध संज्ञा - महिला ,सक्षमीकरण, आरोग्य

प्रस्तावना

कोणत्याही समाजाचे साम्यक आकलन होण्यासाठी त्या समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. अलीकडील काळात 'स्त्री अभ्यास' ही एक आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचा आशय घेऊन विकसित होत असलेली नवीन ज्ञान शाखा आहे. आजच्या युगामध्ये स्त्रीकल्याण, स्त्रीविकासाद्वारे स्त्रीसक्षमीकरण या विचाराला सर्व समाजातून मान्यता मिळत आहे .ज्या समाजातील आणि राष्ट्रातील स्त्री सक्षम असते ते राष्ट्र आणि तो समाज नेहमीच विकासात पुढे असतो .स्त्री म्हणजे प्रकृती म्हणजेच निसर्गसृष्टी समजली जाते .अनादी काळापासून स्त्री ही सृष्टीची जननी मांनली जाते. पुराण काळात तर तिला देवता मानले जाई.लक्ष्मी ,सरस्वती, पार्वती, अंबाबाई अशा अनेक स्त्रीदेवतांची आजही मनोभावे पूजा केली जाते. तसेच तिला आदिशक्ती ,आदिमाया या नावाने ही ओळखले जाते. आज कुटुंब ,समाज, राष्ट्र व जगाच्या विकासासाठी स्त्री सक्षमीकरणाचे महत्त्व पटू लागले आहे. 1975 साली आंतरराष्ट्रीय 'स्त्री वर्ष' जाहीर केले गेले. तर त्यानंतरचे दशक 'स्त्री दशक' म्हणून जगभर मानले गेले. भारतानेही 2001 हे वर्ष 'महिला सबलीकरण' वर्ष म्हणून साजरे केले.

वास्तविक समाजात निम्मी लोकसंख्या स्त्रियांची असून समाजाच्या जडणघटनेत तिचे योगदान महत्त्वाचे आहे .परंतु समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान देण्यात आले .मध्ययुगीन कालखंड तर स्त्री वर्गाच्या दृष्टीने अतिशय भयंकर समजला जातो. आधुनिक युगातही पुरुष मंडळी स्त्रीला दुय्यम समजतातच परंतु स्त्री देखील स्वतःला हीन लेखते .संस्कृत भाषेत 'महिला' या शब्दाचा अर्थ 'महान' फार मोठी शक्ती असणारी असा आहे .शतकानू शतकाच्या गुलामगिरीमुळे महान शक्ती असणाऱ्या स्त्रीची शक्ती कमालीची क्षीण करून टाकली आहे. म्हणूनच आज महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

Scanned with OKEN Scanner

म्हणूनच केंद्र सरकारच्या योजनांमुळे महिलांच्या विकासासोबत देशही विकासाच्या वाटेवर घोडदौड करेल

संदर्भ :

- केळकर मीना: भारतीय स्त्री संकल्पना आणि प्रतिमा, नितीन प्रकाशन ,पुणे आवृत्ती 1997
- प्रा. डॉ.हिंगोली रेखा :महिला सबलीकरण व उपाय, शिवाजी चौक लातूर ,प्रथम आवृत्ती 2006
- स्त्री मासिक जुलै2008
- योजना मासिक 2009
- योजना मासिक 2018
- www.pmc.org

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

PRINCIPAL.
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

ISBN
978-81-965950-1-2

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

SMT. AKKATAI RAMGONDA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA, ICHALKARANJI

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR) SPONSORED ONE DAY NATIONAL SEMINAR

ON

WOMEN EMPOWERMENT SCHEMES IN 21st CENTURY

DECEMBER 9 2023

Chief - Editor
Prof. Dr. Trishala Kadam
I/C Principal

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

https://arpkmi.ac.in

84.	महिला सक्षमीकरणाच्या योजना (विशेष संदर्भ अनुसूचीत जाती)	Smt. Sarika Malage
85.	महिला सक्षमीकरणातील दारूबंदी चळवळीचे महत्व	Mr. Sachin Tipkurle
86.	एन.सी.सी. आणि एन. एस. एस. विद्यार्थ्यांच्यामधील भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास	Smt. Pramila Surve
87.	मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण	Dr. Minakshi Minache Dr. Rajashree Malekar
88.	सोलापूर मधील महिला बिडी कामगार चळवळ आणि कॉम्रेड मिनाक्षीताई साने	Smt. Pallavi Mirajkar
89.	भारतातील महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल	Mr. Kiran Kanade
90.	विवाहित आणि अविवाहीत महिलांच्यातील सामाजीक स्वातंत्र्याचा अभ्यास	Mr. Sanjaykumar Wa[illegible]
91.	73 व्या घटना दुरुस्तीने अनुसूचित जातीतील महिला सरपंचांचे महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास संदर्भ करवीर तालुका (1997-2020)	Mr. Sunil Kheme
92.	साहित्यातून आलेले स्त्री भूमिकांचे चित्रण	Dr. Ashalata Khot
93.	महिला सबलीकरण आणि आरक्षणाचे धोरण	Mr. Shahid Mulla
94.	शासकीय आणि खाजगी नोकरी करणाऱ्या महिलांच्यातील मानसिक आरोग्याचा अभ्यास	Mr. Parvat Kamble
95.	२१ व्या शतकात महिला सबलीकरणाकडे वाटचाल	Smt. Laxmi Koli
96.	महिला सबलीकरण योजना धोरणे आणि सद्यस्थिती	Smt. Ranjana Paval
97.	स्त्रीवादी चळवळी आणि महिला सक्षमीकरण	Smt. Rohini Kamble
98.	महिला सक्षमीकरणामधील ग्रामसभांचे योगदान	Dr. Megha Patil

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

महिला सक्षमीकरणामधील ग्रामसभांचे योगदान

डॉ . मेघा संजय पाटील
असिस्टंट प्रोफेसर
राज्यशास्त्र विभाग
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपूर
ईमेल: *meghapatil5242@gmail.com*
भ्रमणध्वनी: ९९६०२०५२४२

प्रस्तावना :- केंद्र सरकारने गावाच्या विकासासाठी गावाच्या पायाभूत असलेल्या ग्रामसभेला अधिक महत्व दिलेले आहे. प्रत्येक गावाची ग्रामसभा ही गावाची हक्काचे व्यासपीठ असते. ती गावातील लोकसभा असते असेजेष्ट समाजवादी नेते एस. एम. जोशी यांनी म्हटले आहे. ग्रामपंचायतीच्या कारभारात गावातील. ग्रामस्थाच्या सहभाग असलेले गावातील लोकांचे व्यासपीठ म्हण जेच ग्रामसभा होय. गावासंबंधित विकास कामे मंजूर करण्याचा अधिकार ग्रामसभेला नसला तरीही ग्रामसभेत गावाचा विकास आराखडा तयार करण्यासाठी ग्रामस्थाचा सहभाग अतिशय महत्वाचा आहे.ग्रामसभेबाबत अधिक जागृती होण्याच्या दृष्टिकोनातून मा.यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या स्मरणार्थ आदर्श गौरव ग्रामसभा स्पर्धेचे दरवर्षी आयोजन करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे.महिलांनी गावाच्या विकास कार्यक्रमात फक्त निर्णयापुरते मर्यादित राहू नये तर संपूर्ण निर्णय प्रक्रिये मध्ये पुढे असावे आणि त्याची निर्णय प्रक्रियेतील क्षमता वाढावी हा हेतु महिला ग्रामसभेचा आहे. यातून महिलांना त्यांच्या अस्मितेची , कर्तृत्वाची, खऱ्या अर्थाने जाणीव होणार आहे. महिला ग्रामसभा (महाराष्ट्र ग्रामपंचायती राज सुधारणा कायदा २०१२) या महिलांची ग्रामस्तराची बैठक आहे. महिला सभा संकल्पना महाराष्ट्रात पहिल्यादा उदयास आली जेव्हा एसएच जी आणि समाजातील महिला सदस्यांनी एकत्र येऊन दारूबंदी विरूध्दच्या लढयासाठी महिला सभा बोलावली२०१० हे वर्ष ग्रामसभा वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले. ग्रामसभांच्या बैठकीचे आयोजनापूर्वी महिला ग्रामसभा घेण्यात याव्यात याबाबत विशेष दखल घेतली.१४ व्या वित्त आयोगाचा १००% निधी ग्रामपंचायतीना मिळणार असल्याने शासनातर्फे सुरू करण्यात आलेल्या "आमचा गाव आमचा विकास" अभियाना अंतर्गत राज्यभर महिलांच्या खास ग्रामसभा घेण्यात येणार आहेत. या महिला सभामध्ये गावतील महिलांनी मांडलेले प्रश्न आणि सुचवलेली कामे यांचा समावेश प्रत्येक गावाच्या पंचवार्षिक आराखड्यात करण्यात येणार आहे.२००२ पासून महिला ग्रामसभा घेतल्या जात आहेत स्त्री-पुरुष ग्रामसभेआधी महिला ग्रामसभा भरवाव्यात असे ग्रामसभा कायद्यात नमूद केलेले आहे. एकूण लोकसंख्येत महिलांचे प्रमाण ५० % असते. बचत गटामध्ये अनेकींना रोजगार मिळून त्या स्वत:च्या पायावर उभ्या राहिल्या. विधवा एकट्या राहणाऱ्या महिलांना त्यांनी स्वयं:पूर्ण बनवले. पुरुषप्रधानतेमुळे कुटुंबात आणि कुटुंबाबाहेरच्या समजातही महिलांना दुय्यम स्थान पत्करावे लागते. ग्रामसभांसाठी स्त्री-पुरुष समान आधिकार निश्चित केले असले तरीही महिलांचा सहभाग ठळकपणे दिसत येत नाही. महिलांची उपस्थिती आणि सहभाग या शिवाय ग्रामसभा उचित कार्य प्रभावीपणे करू शकणार नाहीत हे लक्षात घेऊन स्त्रीपुरुषांच्या एकत्रित ग्रामसभेअगोदर महिला ग्रामसभा भरवली जावी ही अभिनव कल्पना पुढे आली. बहुसंख्य ग्रामपंचायती मध्ये महिला ग्रामसभा केवळ कागदावरती होतात किंवा औपचारिकता म्हणून घेतल्या जातात. महिला ग्रामसभा घेतल्या नाहीत तर त्याला जबाबदार कोण आणि कोणावर कारवाई होणार याचा उल्लेख कायद्यात नाही त्यामुळे महिला ग्रामसभेची सक्ती ही कायद्याने करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -:

- महिलांचा ग्रामसभेतील सहभाग वाढवा.
- महिलांमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण व्हावी.
- महिलांचे सबलीकरण होऊन गावाचा व देशाचा विकास घडवून आणावा.
- महिलांनी निर्णय प्रक्रियेत सहभागी व्हावे.

संशोधनाची गृहीतके -:

- ग्रामसभेतील महिलांचा सहभाग अत्यल्प आहे.

Scanned with OKEN Scanner

असलेला हा सहभाग लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा आणि महिला सबलीकरण , महिला संशक्ती करणाचा पाया आहे असे म्हणावे लागेल.७३ वी घटनादूरुस्ती भारतात स्त्रियांसाठी नवसंजीवणी ठरली आहे मानवी सृष्टीतच नाही तर समाज आणि राष्ट्र निर्मितीत महिलांचा मोठा सहभाग असलेला दिसून येत आहे.महिलांचा ग्रामसभेतील सहभाग हा महिलांच्या सबलीकरणात भर घालणारा आहे. महिलांचे सबलीकरण हे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व शैक्षणीक दृष्टीने होणे गरजेचे आहे. महिलांचे सबलीकरण हे गाव विकासाप्रमाणे देश विकासाला हातभार लावणारे आहे.

संदर्भ सूची :-

1. सरपंचग्रामसभा सदस्य व ग्रामसेवकांना , ४ ,पुणे ,यशदा ,मार्गदर्शिका
2. भोगले शांताराम (१९९०), भारतातील स्थानिक प्रशासन, विद्या प्रकाशन, नागपूर
3. मुंबई ग्रामपंचायत आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती दुरुस्ती विधेयक, १९९४
4. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८
5. पंचायत राज्यनिहाय स्थिती (२०१०), राष्ट्रीय माहिती केंद्र, पंचायत मंत्रालय, भारत शासन
6. वाईकर अनंत वासुदेव (१९९९) " भारत सरकार आणि भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था (पंचायतराज्य)", निराली प्रकाशन, पुणे.
7. भारताचे संविधान महाराष्ट्र राज्य -अनुवाद) ,(भाषा संचालनालयलेखन सामग्री महाराष्ट्र राज्य २००६
8. २३ जानेवारी. २०२३ सामना-"पुरुष स्त्रिया बालके तारणहार गावाचे"
9. डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे "भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण"- पिंपळापुरे अँन्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर २००३

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

IMPACT FACTOR: 7.86 ISSN0976-8165

THE CRITERION

AN INTERNATIONAL JOURNAL IN ENGLISH

14 Years of Open Access

Vol. 14 Issue-IV August 2023

Bi-monthly Peer-Reviewed e-Journal

DR. VISHWANATH BITE
Editor-In-Chief

DR. MADHURI BITE
Managing Editor

www.the-criterion.com

AboutUs: http://www.the-criterion.com/about/

Archive: http://www.the-criterion.com/archive/

ContactUs: http://www.the-criterion.com/contact/

EditorialBoard: http://www.the-criterion.com/editorial-board/

Submission: http://www.the-criterion.com/submission/

FAQ: http://www.the-criterion.com/fa/

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

Sr. No.	Author	Title of the Paper	Pg. No.	PDF
		Indian Literature		
01	Dr. Alka Sharma	*Sana*: A Story of Adultery and Fake Relationships	01-07	PDF
02	(Dr.) Snehal Ratnakar Hegishte	Indian Rural Culture in the Select Ghost Stories of Manoj Das	08-16	PDF
03	Antara Bhatia	Representation of Dalit Women in Painting and Text: A Study of Godna Painting and Sharankumar Limbale's *Akkarmashi*	17-34	PDF
04	Nikhila Narayanan	Post-Colonial Perspectives-Reading Easterine Kire's *Don't Run, My Love*	35-46	PDF
05	Dr. Jalpa Rana	'I am Sinner, I am Saint': Proclamation and Protest in Kamala Das' *My Story*	47-54	PDF
06	Neha Panjwani	A Critical Analysis of Eunice de Souza's *Women in Dutch Painting*	55-63	PDF
07	Mandeep Sen & Disha Dahiya	Reclaiming the Margins: Exploring Double Marginalisation in Temsula Ao's 'The Last Song' and 'A Simple Question'	64-72	PDF
08	Nikita Bajaj	Nature, Culture, and Literature: Exploring Ecocultural Elements in the Literary Works of Amitav Ghosh	73-80	PDF
09	Amarjeet Kumar & Dr Naqui Ahmad John	Manoj Das: A Close Affinity between Realism and Fantasy	81-89	PDF
10	Koj Annu	Confronting the Immigrant Identity of Post-Colonial Immigrants in Kiran Desai's *The Inheritance of Loss*	90-97	PDF
11	Dr. Ritambhara	Existential Crisis in Select Stories of Subramani's *The Fantasy Eaters*	98-107	PDF
		Language & Linguistics		
01	Jamirul Islam	The Impact of Literature on Learning Language, Accusation and Development of Its Skills in the Society	108-117	PDF
02	Gulista Jawed	Defining a New Edge in Teaching Using Student-Centric Approach of Classroom	118-128	PDF
03	Muneeba Anis	Assessing the Effectiveness of a Curriculum in Education: A Review of Evaluation	129-171	PDF

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Islampur Dist Sangli Estd 1989

Scanned with OKEN Scanner

Indian Rural Culture in the Select Ghost Stories of Manoj Das

(Dr.) Snehal Ratnakar Hegishte
Head and Professor,
Department of English,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya,
Islampur, Dist. Sangli (Maharashtra, India)

Article History: Submitted-29/06/2023, Revised-13/08/2023, Accepted-14/08/2023, Published-31/08/2023.

Abstract:

Science denies the existence of ghosts and spirits but the readers love to read about them. Many writers have handled the theme of the supernatural and the mystery in their writings. Manoj Das is a successful master storyteller. Many of the Monoj Das' stories centered around a ghost. These stories have a rural setting. The people living in the villages have strong faith in the presence of ghosts and spirits. They perform different rituals with the help of tantriks. In the present paper, an attempt has been made to trace the prominent features of rural culture in the selected ghost stories of Manoj Das.

Keywords: Indian rural culture, ghosts, spirits, supernatural, Manoj Das, rituals, tantrikes, occultists.

INTRODUCTION:

Though we are living in an advanced age of science and Technology, there is fear of the unknown in our mind. Science denies the existence of ghosts and spirits but the readers love to read about them. The writers have handled the theme of the supernatural and the mystery in their writings. Many of Manoj Das' stories center around a ghost. He handles these stories with a different technique. We find his quest for reality in these stories. He depicts the dominating effect of Nature on human life. At the background of the ghost stories of Manoj Das there is moonlight and twilight, howling jackals, roaring tigers, blinding rain, hooting owls which create a supernatural atmosphere. These stories have a rural setting. The people living in the villages have strong faith in the presence of ghosts and spirits. They also believe in the phenomenon of the dead

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1969 Islampur, Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

Thus, the bridge in the story links the past and the present which deepens the melancholic mood in the story. Ashok Babu represents deep and faithful love for Meena, his student and remains unmarried throughout his life. But such a type of faithful love is rare in modern culture. The writer expresses his deep anguish towards changing values of rural culture.

Works Cited:

Das, Manoj. "Farewell to a Ghost". *Farewell to a Ghost: Short Stories and a Novelette.* Penguin India, 1994. pp. 101 - 107.

… "The Bridge in the Moonlight". *Farewell to a Ghost: Short Stories and a Novelette.* Penguin India, 1994. pp. 50 - 52.

… "Red Red Twilight". *The Miracle and Other Stories.* Sterling India, 1993. pp. 68 - 75.

Samal, Sarbeshwar . *Manoj Das : A Critical Study.* Kitab Mahal , 1997. p.95.

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur,Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - 2

ISSN 2349-638x
IMPACT FACTOR 7.367

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

Smt. Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Tal-Hatkanangale, Dist- Kolhapur, Maharashtra- 416115
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur
Reaccredited by NAAC with 'B+ Grade (2.57 CGPA)

ONE DAY NATIONAL MULTILINGUAL SEMINAR

on

'Socio-Cultural Context in 21st Century English, Hindi and Marathi Literature'

Saturday, 30th September, 2023

ORGANISED BY

Departments of Marathi, Hindi, English and IQAC

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Prof. (Dr.) Trishala Kadam

Editors

Prof. (Dr.) Subhash Jadhav (Marathi)
Mr. Sudhakar Indi (Hindi)
Mr. Dipak Sarnobat (English)
Minaj Naikawadi

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya, Estd.1989, Islampur, Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
39	Karishma Amir Jamadar	Literature , Culture and Gender	119

Hindi Language Papers

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
40	डॉ. शोभा माणिक पवार	21 वी सदी की कहानी साहित्य में सामाजिक एवं सांस्कृतिक संदर्भ	123
41	डॉ.विट्ठल शंकर नाईक	इक्कीसवी सदी की हिंदी कहानियों में लोक संस्कृति	126
42	डॉ. संगीता ठाकुर	21 वीं सदी की हिंदी कविता में चित्रित मानव जीवन	133
43	डॉ. कल्पना पाटोळे	इक्कीसवी सदी के हिंदी उपन्यासों मे सामाजिक एंव सांस्कृतिक परिदृश्य	137
44	डॉ. सुनीता रावसाहेब हुन्नरगी	मनमोहन सहगल के उपन्यासों में चित्रित सांस्कृतिक परिदृश्य	140
45	डॉ. अशोक मोहन मरळे	21 वीं सदी के हिंदी काव्य में सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य	145
46	श्री. मलगौडा पाटील	इक्कीसवी सदी के हिंदी काव्य में सामाजिक और सांस्कृतिक परिदृश्य	149
47	प्रा. मारूफ समशेर मुजावर	इक्कीसवी सदी के हिंदी कथा साहित्य में चित्रित किन्नर विमर्श	153
48	प्रा. डॉ. रगडे परसराम रामजी	इक्कीसवीं सदी की आम्बेड़करवादी हिंदी कविताओं में सामाजिक परिद्र्श्य	157
49	डॉ.रमेश शिवाजी बोबडे	इक्कीसवीं सदी के हिंदी नाटकों में सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य. (सर्वेश्वरदयाल सक्सेना के नाटको के संदर्भ में)	161
50	डॉ. अमोल तुकाराम पाटील	21 वीं सदी के उपन्यासों में परिवर्तित सामाजिक मूल्य	164
51	डॉ. माला कुमारी गुप्ता	कलि-कथा : वाया बाइपास : सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य	166
52	डॉ.सरोज पाटील	निर्मला पुतुल लिखित 'उतनी दूर मत ब्याहना बाबा' कविता का सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिवेश	170
53	डॉ.प्रकाश आठवले	'संघर्ष' में चित्रित सामाजिक संघर्ष	174
54	प्रो. (डॉ.) विजय महादेव गाडे	वेश्या विमर्श की पहल — कोठा नं. 64	178
55	प्रा.सारिका राजाराम कांबळे	'ग्लोबल गांव के देवता' : सांस्कृतिक परिदृश्य	185

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

21 वीं सदी के हिंदी काव्य में सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य

डॉ. अशोक मोहन मरळे
सहायक प्राध्यापक एवं शोध निर्देशक,
स्नातक और स्नातकोत्तर हिंदी विभाग,
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपुर, तहसील-वाळवा, जिला-सांगली 415409 महाराष्ट्र

सारांश:

हिंदी साहित्य अनेक मुकामों को पार करते हुए आज 21 वीं सदी के तीसरे दशक में प्रवेश कर चुका है। यहां तक आते आते हिंदी काव्य परिपक्व बनकर समाज के शाश्वत विकास में अपना बहुमूल्य योगदान दे रहा है। 21 वीं सदी का काव्य पुरानी मान्यताओं को पीछे छोडकर नए तेवर के साथ हमारे सम्मुख उपस्थित होता है। इस सदी का समय भूमंडलीकरण और बाजारीकरण का है, जिसका भारतीय सामाजिक और सांस्कृतिक जीवन मूल्यों पर काफी गहरा प्रभाव परिलक्षित होता है।

बाजार तत्व में हमेशा स्वार्थ प्रबल होता है जिसके फलस्वरूप संवेदना तत्व गायब हो जाता है, जिसका यथार्थ चित्र इस काव्य में प्रखरता के साथ मुखर हुआ है। 21 वीं सदी तक आते-आते साम्राज्यवादी शक्तियों का मानव जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में प्रवेश हो गया है। मुक्त बाजारवाद, विकृत उपभोक्तावाद, राजनीतिक केंद्रीकरण, मूल्यों का विघटन, संस्कृतियों का संघर्ष, पूंजीवाद का प्रभुत्व आदि बदलते जीवनमूल्य इस सदी के हिंदी काव्य के केंद्र में रहे हैं।

मुख्य शब्द- बीजांकुर, वैश्वीकरण, बाजारवाद, अधिनायकवाद, भ्रष्टाचार, भूमंडलीकरण, व्यभिचार, अनाचार, पूंजीवाद, बाजारीकरण।

प्रस्तावना:

समाज और समय का 'परिवर्तन' एक सर्वसामान्य नियम है। कालानुरूप परिवर्तन मानो प्रकृति की देन है और इसके लिए कोई अपवाद नहीं है। चाहे कोई भी हो, हर क्षेत्र काल के अनुरूप स्वयं में परिवर्तन का अभिलाषी होता है। यह भी उतना ही सच है कि उसकी इच्छा हो या न हो तो भी उसे बदलना ही पडता है। इस परिवर्तन के नियम के लिए साहित्य कभी भी अपवाद नहीं रहा। साहित्य तो हमेशा से ही बदलाव का आकांक्षी रहा है और इसी कारण साहित्य की चमक हमेशा बढती रही है।

हिंदी साहित्य अनेक मुकामों को पार करते हुए आज 21 वीं सदी के तीसरे दशक में प्रवेश कर चुका है। यहां तक आते आते हिंदी साहित्य की सारी विधाएँ परिपक्व बनकर समाज के शाश्वत विकास में अपना योगदान दे रही हैं। हिंदी काव्य हमेशा से ही इस प्रक्रिया में सबसे आगे रहा है। 21 वीं सदी का काव्य पुरानी सारी मान्यताओं को पीछे छोडकर नए तेवर के साथ हमारे सम्मुख उपस्थित होता है।

21 वीं सदी के हिंदी काव्य में सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य :

इस सदी का समय भूमंडलीकरण और बाजारीकरण का है, जिसका भारतीय सामाजिक और सांस्कृतिक जीवन मूल्यों पर काफी गहरा प्रभाव परिलक्षित होता है। बाजार तत्व में हमेशा स्वार्थ प्रबल होता है जिसके फलस्वरूप संवेदना तत्व गायब हो जाता है, जिसका यथार्थ चित्र इस काव्य में प्रखरता के साथ मुखर हुआ है। 21 वीं सदी तक आते-आते साम्राज्यवादी शक्तियों का मानव जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में प्रवेश हो गया है। मुक्त बाजारवाद, विकृत उपभोक्तावाद, राजनीतिक केंद्रीकरण, मूल्यों का विघटन, संस्कृतियों का संघर्ष, पूंजीवाद का प्रभुत्व आदि बदलते जीवनमूल्य इस सदी के हिंदी काव्य के केंद्र में रहे हैं।

सामाजिक परिदृश्य :

21 वीं सदी का काव्य निरंतर परिवर्तित होते मानवी मूल्यों एवं पारस्पारिक संबंधों में आ रहे बदलावों को यथार्थ रूप में चित्रित करने में प्रयासरत है। 21 वीं सदी तक आते-आते साम्राज्यवादी शक्तियों का मानव जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में प्रवेश हो गया

"फैशन के चक्कर में, पश्चिम के चक्कर में, भूले निज संस्कारों को,
हिंदी नर - नारियां,अश्लील गीत - गान को, नंगाय परिधान को,
शर्म - हया के देश में, मिलती क्यों तालियाँ ।"9

भारत की पुरातन संस्कृति ने हम पर अनेक संस्कार किए हैं। किंतु परिवेश के बदलते माहौल में ढलकर हम अपने संस्कारों को भूलते जा रहे हैं। भारत की महान संस्कृति ने आज विकृत रूप धारण किया है। राजीव रंजन अपनी कविता में बदलते सांस्कृतिक मूल्यों के प्रति चिंता व्यक्त करते हुए कहते हैं-

''भारतीय संस्कृति में विकृति आज आई है, चारों तरफ फैली समाज में बुराई है,
बढ़ा है व्यभिचार, बढ़ गया बलात्कार, गुम हुआ संस्कार, माता-पिता जिम्मेदार।
बोलना-बैठना बच्चों को न सिखाते हैं, कहिए तो समयाभाव बताते हैं,
बच्चों से बढ़कर उनकी कमाई है।भारतीय संस्कृति में विकृति आज आई है,
चारों तरफ फैली समाज में बुराई है।''

उपसंहार :

21वीं सदी की कविता जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में परिवर्तन लेकर सामने आती है ।

इस कविता में चित्रित मानव जीवन तनाव, विसंगतियों एवं कुण्ठाओं से युक्त है। बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, अत्याचार दुराचार, अनाचार जैसे तमाम विषयों को इस युग की कविता ने स्वीकार किया है।सुखद पहलू यह है कि इस बीच स्त्री व दलित को कविता के केन्द्र में रखा गया है, जो वैचारिक स्तर पर संघर्ष करते हुए अपना मुकाम तय करते हैं। यह कविता हमें हमारे कर्तव्यों के प्रति सजग करते हुए जीवन को नई राह प्रदान करती हैं।

21 वीं सदी का हिंदी काव्य बदलते सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्यों का दर्शन कराता है। गरीबी, भुखमरी, बेरोजगारी शोषण, दमन हिंसा, भ्रष्टाचार, जुर्म आदि से घिरे रहने पर भी आधुनिक कवियों की अदम्य आशा, विश्वाश और जीवन शक्ति साधारण जनता में आशा का संचार करती है। 21 वीं सदी अनेक संभावनाओं की सदी है। आज का लेखक या कवी, तमाम संसाधनों से पूर्ण है। बदलते दौर में भी एक उम्मीद और एक विश्वास है। यह सदी पूर्ण आशा, पूर्ण उम्मीद एवं पूर्ण विश्वास से भरी है। कविता का भविष्य भी स्वर्णिम दिख रहा है

संदर्भ ग्रंथ :

1. वागार्थ पत्रिका, दिसंबर 2009, पृष्ठ संख्या 70
2. संपा डॉ० रामसजन पांडेय, उदयभानु हंस के प्रतिनिधि गीत (अपसंस्कृति), पृष्ठ 50, संस्करण 2005
3. सुरजीत नवदीप- रावण कब मरेगा
4. वीरेंद्र मिश्र - हिंदी साहित्य का आधुनिक काल, पृष्ठ 23
5. संपा. ज्ञानरंजन, पहल - 90, पृ. 104, सितंबर-अक्टूबर 2008
6. 21वीं सदी की कविता संवेदना के नये स्तर- सं, डॉ. शैलजा भारद्वाज, पृ. 106-107
7. समकालीन हिंदी कविता के बदलते सरोकार डॉ. राधा वर्मा पृ. 25
8. रमेश कुमार सिंह चौहान - दो रंगी तस्वीर

IQAC, Co-ordinator, Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur
M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli
PRINCIPAL, MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA. (Arts & Commerce) Islampur-415409 Dist Sangli

Peer Reviewed and Refereed Journal ISSN (Online) 2583-181X

International Journal of Humanities, Social Science, Business Management & Commerce (IJHSSBMC)

A Quarterly International Research Journal of Humanities, Social Science, Business Management & Commerce

SRJIF Impact Factor (2023): 8.1

Volume 8, Issue 1 (March 2024)

Editor-in-Chief
Dr. Anant N. Shinde

Guest Editor
Dr. Gorakhnath Kirdat

Infinity Academic & Research Association Sambhajinagar (MS) India

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

25	नारी संघर्ष की यशोगाथा – 'शिकंजे का दर्द' - प्रा. अश्विनी जगदीप थोरात	130 – 137
26	२१वीं सदी के हिंदी काव्य में चित्रित हाशिए का समाज - प्रा. कविता तुकाराम मानकने	138 – 143
27	२१वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित हाशिए का समाज (आदिवासी समाज के विशेष संदर्भ में) - प्रा. डॉ. जितेंद्र वामन बनसोडे	144 – 148
28	जयप्रकाश कर्दम के 'दुनिया के बाजार में' कविता संग्रह में चित्रित हाशिए का समाज - प्रशांत विलास सत्यश	149 – 155
29	हाशिए के दर्द में झुलसता 'हीरालाल' - डॉ. विकास विलासराव पाटील	156 – 158
30	'दरिद्र देवो भव' - स्वामी विवेकानंद के मानवतावादी विचारों की प्रासंगिकता (नरेंद्र कोहली और राजेन्द्रमोहन भटनागर के उपन्यासों के संदर्भ में) - प्रा. सुधाकर इंडी	159 – 164
31	२१वीं सदी की हिंदी कविताओं में चित्रित सामाजिक जीवन - प्रो. डॉ. रामचंद्र मारुती लोंढे	165 – 170
32	हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श - डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद	171 – 175
33	इक्कीसवीं सदीं के हिंदी उपन्यासों में किन्नर विमर्श - प्रा. विरभद्र विरादार	176 – 180
34	२१वीं सदी की हिंदी कविता में चित्रित आदिवासी - प्रा. डॉ. अशोक मरळे	181 – 185
35	हिंदी आत्मकथाओं में चित्रित दलितों के जीवन के संदर्भ में - प्रा. डॉ. भिंगारदेवे लीला रामचंद्र	186 – 190
36	दिविक रमेश की बाल कविताओं में चित्रित हाशिए का समाज - प्रा. शहिदा नजीर अत्तार	191 – 195

Estd 1989

Scanned with OKEN Scanner

IJHSSBMC
ISSN (online) : 2583-181X

Open Access

International Journal of Humanities, Social Science, Business Management & Commerce
(An International Peer-reviewed & Refereed Scholarly Open Access Journal)
ISSN (Online): 2583-181X
Journal homepage: https://ijhsbc.iar-a.com/
Vol. 08, Issue 01, March 2024; Pages 181 – 185
DOI: 10.5281/zenodo.10496193
SRJIF Impact Factor (2023): 8.1

Original Research Article

२१वीं सदी की हिंदी कविता में चित्रित आदिवासी

प्रा. डॉ. अशोक मरळे

महा. प्राध्यापक एवं शोध निर्देशक, हिंदी विभाग, मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर जिला: सांगली ४१५४०९ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: drashokmarale@gmail.com

Received: 08 January, 2024 | Accepted: 12 January, 2024 | Published: 13 January, 2024

शोध-सारांश

आदिवासी विमर्श एक ऐसा विषय है जिसमें समाज के रहन-सहन, उनकी संस्कृति, परंपराएँ, अस्मिता, साहित्य और अधिकारों के बारें में विस्तृत चर्चा की जाती है। हिंदी कविता ने इस समाज की पीडा, वेदना, संत्रास दुख अन्याय एवं अत्याचार को चित्रित का सफल प्रयास किया हैं। हाशिए के समाज को मुख्यप्रवाह में लाने के लिए हिंदी कविता नें महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। हिंदी के अनेक आदिवासी और गैर आदिवासी लेखकों ने आदिवासियों में चेतना, संघर्ष एवं आत्मनिर्भरता का भाव निर्माण किया हैं।

आदिवासी समाज के अनुभव संसार का जीवंत चित्रण आदिवासी कविताओं के माध्यम से हुआ है। आज के समय में आदिवासी समाज के समक्ष खड़ी चुनौतियों का चित्रण ही इन कविताओं में बहुतायत रूप में हुआ है। इस कविता की धुरी उनका आदिवासी समाज और उसकी लुप्त होती जा रही संस्कृति है। आदिवासी कविता आदिवासी समाज की उन नीतियों का भी विरोध करती हैं जो उनकी संस्कृति के विकास के लिए सहायक नहीं है। कविता महज यहाँ कला-कर्म न होकर सामाजिक दायित्व है। यहाँ शब्दों के माध्यम से आदिवासी की अभावग्रस्त और चुनौतीपूर्ण दुनिया को रचा जाता है। कविता में जितना सच है उतना ही वास्तविक दुनिया में भी। इस तरह कविता व्यक्तिगत कर्म होकर भी पूरे समाज की विश्व दृष्टि की संवाहक बन जाती है।

बीज शब्द: आदिवासी, हाशिए, चेतना, संघर्ष, आत्मनिर्भरता, शोषण, मुख्यप्रवाह

चिंता उनका आदिवासी समाज और उसकी लुप्त होती जा रही संस्कृति है। आदिवासी कविता आदिवासी समाज की प्रथाओं का भी विरोध करती हैं जो उनकी संस्कृति के विकास के लिए सहायक नहीं है। कविता महज यहाँ कला-क होकर सामाजिक दायित्व है। यहाँ शब्दों के माध्यम से आदिवासी की अभावग्रस्त और चुनौतीपूर्ण दुनिया को रचा ज है। वह कविता में जितना सच है उतना ही वास्तविक दुनिया में भी। इस तरह कविता व्यक्तिगत कर्म होकर भी समुदाय की विश्व दृष्टि की संवाहक बन जाती है।

इन कवियों ने आदिवासियों के उन प्रश्नों की तरफ ध्यान देने वाले काव्य का निर्माण किया है, जो आदिवासीय प्रेरणा, जागरुकता, अपने हक के लिए लढ़ने की शक्ति दे सके। अपनी कविताओं के माध्यम से आदिवासी के मन के दरव खोलकर उनकी चिंतनशीलता, संवेदनशीलता, अपने संबंधों, नेतृत्वगुणों, अंत:प्रेरणाओं को बाहर निकाला है। आदिव को अपने अंधश्रद्धाओं, परंपराओं और रूढ़ियों, के जाल से मुक्त करने की कोशिश की है।

संदर्भ सूची

१. संपादक – रमणिका गुप्ता, महादेव टोप्पो –'त्रासदी' कविता से, आदिवासी स्वर और नयी शताब्दी, पृष्ठ 49 वा प्रकाशन, संस्करण - 2014

२. अनुज लुगुन- **पत्थलगड़ी :** (कविता संग्रह), वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण 2021

३. जसिंता केरकेट्टा-ईश्वर और बाजार (कविता संग्रह), राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण : 2022

४. निर्मला पुतुल-नगाड़े की तरह बजते शब्द, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, पृ. 73

५. रमणिका गुप्ता-आदिवासी लेखन: एक उभरती चेतना, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 122

६. निर्मला पुतुल, नगाड़े की तरह बजते शब्द, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, पृ. 41

७. सं. विश्वनाथ प्रसाद तिवारी, दस्तावेज़, अंक 13-15, पृ. 167

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur,Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

One Day National Interdisciplinary Conference 28 April 2023
Organized by Rayat Shikshan Sanstha'sProf. Dr. N.D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

Rayat Shikshan Sanstha's

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

One Day National Interdisciplinary Conference

On

Literary Trends and Issues in 21st Century

Friday, 28 April 2023

Organized by

Departments of Marathi, Hindi, English, and IQAC

Chief Editor: - Dr. Gholap Bapu Ganpat

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

1.	श्री. अनिल विठ्ठल मकर	इंटरनेट के युग में पत्रकारिता का बदलता रूप	07
2.	प्रो. डॉ. सिद्राम कृष्णा खोत	अपने दायित्व से भटकती पत्रकारिता	11
3.	प्रा. संपतराव सदाशिव जाधव,	'गुलाम मंडी' उपन्यास में आधुनिकता की चकाचौंध में दम तोड़ती सामाजिक संवेदना	15
4.	प्रा. आयेशाबेगम अब्दुलबारी रायनी	मधु कांकरिया के साहित्य में नारी चित्रण	19
5.	प्रा. वैभव दत्तात्रय भालेकर	मन्नू भंडारी स्त्री मन की अभिव्यक्ति	25
6.	डॉ.प्रमोद परदेशी	डॉ सुरेश शुक्ल 'चन्द्र' के नाटकों में नारी विमर्श	28
7.	डॉ.अलका निकम वागदरे	इक्कीसवीं सदी के हिंदी साहित्य में नारी का चित्रण (नयी सदी के स्वर के संदर्भ में)	32
8.	जहाँगीर स. शेख	"दक्खिनी हिंदी मुस्लीम लोकगीतों में नारी का चित्रण"	37
9.	प्रा.बाबासाहेब तुकाराम साबले	इक्कीसवीं सदी के हिंदी साहित्य में किन्नर जीवन की संवेदनात्मक अध्ययन'	48
10.	प्रा. शैलजा पांडुरंग टिळे	'असगर वजाहत के नाटकों में सामाजिक संवेदना'	52
11.	प्रो,अमोल तुकाराम पाटिल	इक्कीसवीं सदी के उपन्यास में चित्रित नारी	57
12.	डॉ. प्रकाश कृष्णदेव धुमाल	इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कविता में किन्नर विमर्श	60
13.	प्रा. वसंत काम्बले	दलित विमर्श की सशक्त अभिव्यक्ति आत्मकथा	71
14.	प्रा. अविनाश वसंतराव पाटील	इक्कीसवी सदी के साहित्य में सामाजिक संवेदना की दृष्टि"	74
15.	रूपाली संभाजी पाटिल.	डॉ राजेंद्र मोहन भटनागर रचित जीवनी 'शहादत' में नारी	77
16.	सतीश कृष्णात पाटील-कोले	21वीं सदी की महिला उपन्यासकारऔर उनका आधुनिकतावादी विचार	82
17.	अर्चना वसंत तराल	रजनी गुप्त के उपन्यास में चित्रित नारी के विविध रूप	86
18.	श्रीमती स्मिता अभिजित वनिरे	21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में पत्रकारिता का बदलता स्वरुप	89
19.	डॉ.अशोक मरळे	आंबेडकरवादी विचारधारा और 21 वी सदी की हिंदी दलित कविता	92

K.V.P. Kanya Mahavidyalaya ... Sangli Estd.1989

Scanned with OKEN Scanner

आंबेडकरवादी विचारधारा और 21 वी सदी की हिंदी दलित कविता

डॉ॰ अशोक मरळे
सहायक प्राध्यापक एवं शोध निर्देशक
स्नातक और स्नातकोत्तर हिंदी विभाग
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर

आज दलित साहित्य आखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त कर चुका है। इस दलित साहित्य की मूल प्रेरणा एवं उर्जा डॉ॰ बाबासाहब आंबेडकर की विचारधारा है। दलितों में संघर्ष-चेतना, स्वाभिमान और संगठन का भाव पैदा करने का काम यह साहित्य करता है, जो बाबासाहब आंबेडकर का मूलमंत्र था। अधिकतर दलित साहित्य में दलित वर्ग की दुरावस्था के लिए जिम्मेदार सवर्णों की भत्र्सना के साथ-साथ दलित समुदाय की अजागरूकता पर भी प्रहार किया है और दलितों की स्थिति सुधारने के लिए आंबेडकर की विचारधारा अपनाने की हिमायत की है। दलित साहित्य ने डॉ॰ आंबेडकर की विचारधारा को दलितों के अस्तित्व, स्वाभिमान और हक की रक्षा के लिए अनिवार्य घोषित किया है।

दलित साहित्य यथार्थवादी है। दलितों ने अपने जीवन में झेले जातीय दंश की निशानियाँ इस साहित्य में मिलती है। इसमें विद्रोह तथा वर्ण और वर्गशत्रु के प्रति तीव्र आक्रोश मिलता है। आज हम जिस अनुभूति की प्रामाणिकता की बात करते हैं, इस कसौटी पर सबसे अधिक दलित साहित्य उभरता है। डॉ॰ आंबेडकर ने जातीयता, विषमता, वर्णव्यवस्था के विरूद्ध समता, बंधुता और मानवता का समर्थन किया है। डॉ॰ बाबासाहब के विचारों से गुलामी का एहसास होने के बाद दलितों की वेदना मुखर हुई। दलित जीवन की त्रासदी, सवर्ण मानसिकता से ग्रस्त समूह के द्वारा दलितों का हाशिए पर छोडा जाना, वंचना और वर्जनाओं के दौर से गुजरना आदि सभी अनुभवों का अंकन दलित साहित्य में होने लगा। शरणकुमार लिंबाले कहते हैं- “दलित साहित्य अपना केंद्रबिंदु मनुष्य को मानता है। बाबासाहब के विचारों से दलितों को अपनी गुलामी का एहसास हुआ, उनकी वेदना को वाणी मिली, क्योंकि उस मूल समाज को बाबासाहब के रूप में अपना नायक मिला। दलित साहित्य की वेदना 'मैं' की वेदना नही, वह बहिष्कृत समाज की वेदना है।”1 यह सिर्फ साहित्य नहीं हैं बल्कि इस सडी-गली व्यवस्था के विरोध में उठाया हथियार है। इस साहित्य में 'स्व' की नहीं, संपूर्ण समाज की व्यथा-कथा दृष्टिगोचर होती है।

आंबेडकरवादी विचारधारा का सबसे सशक्त हुंकार हिंदी दलित कविता के रूप में मुखर हुआ है। डॉ॰ बाबासाहब की विचारधारा दलिता कविता को प्रेरणा देती है। उनकी विचारधारा से प्रेरित होकर दलित कवियों ने अपनी कविताओं में बहुमूखी चेतना के स्वर को ध्वनित किया है। दलित कविता में अत्यंत प्रखरता के साथ यह आक्रोश व्यक्त हुआ है। आंबेडकरवादी दलित कविता के केंद्र में ऐसा आदमी है, जो युग-युग से पीड़ित, शोषित, अशिक्षित, वंचित, उपेक्षित तथा दीन-हीन जीवन जी रहा है। न्यूनताबोध से वह ग्रसित है

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd 1993 Islampur Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

संघर्ष को जारी रखने के लिए
वही तुम्हारी उर्जा है।"6

निष्कर्ष -

हिंदी दलित रचनाकारों ने आंबेडकरवादी विचारधारा से प्रभावित हुई नई उर्जा का प्रमाण प्रस्तुत किया है। आंबेडकरवादी विचारों से प्रभावित इस साहित्य के केंद्र में समाज सुधार है। शोषक वृत्ति का घिनौना चेहरा इस साहित्य में प्रतिबिंबित हुआ है। डॉ॰ आंबेडकरजी ने इस घिनौने चेहरे को बदलने का प्रयास किया था जिसका चित्र इस साहित्य में दिखाई देता है। आंबेडकरवाद मूलतः समता, बंधुता और न्याय की आधारशिला पर स्थापित है इसलिए उसकी नींव अत्याधिक दृढ है। आंबेडकरवाद से प्रभावित साहित्य में भी अपने न्यायसंगत अधिकारों के लिए संघर्ष, सामाजिक- आर्थिक समानता, बंधुता, न्याय, मानवता आदि अनेक विचारों का आधार ग्रहण किया है। यह निर्विवाद सत्य है कि मानवता के विकास की कामना से प्रेरित कोई भी साहित्यकार आंबेडकरवादी विचारों की उपेक्षा कर कतई आगे नहीं बढ सकता।

संदर्भ ग्रंथ –

1. संपा. पुन्नीसिंह - भारतीय दलित साहित्य, पृष्ठ 88
2. डॉ॰ पुरूषोत्तम सत्यप्रेमी - क्रांति, पृष्ठ 21
3. डॉ॰ कालीचरण स्नेही - हिंदी साहित्य में दलित अस्मिता, पृष्ठ 108
4. दलित साहित्य, वार्षिकी, 2002, पृष्ठ 9
5. सत्संगी विमल प्रकाश - भीमोउत्स्वर, पृष्ठ 30
6. मोहनदास नैमिशराय - 'चित्कार', पृष्ठ 15

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

प्राचार्य,
मालती वसंतदादा पाटील कन्या
महाविद्यालय (आर्टस् & कॉमर्स)
इस्लामपूर जि सांगली.४१५४०९

Scanned with OKEN Scanner

National Seminar Proceeding

"Role of Science and Technology Schemes of the Government of India in the Socio-Economic Welfare of the Indian Society during Azadika Amrit Mahotsav"

Funded by

Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

29th and 30th December, 2023

Mahatma Phule Shikshan Sanstha's

Karmaveer Bhaurao Patil College, Urun Islampur,

District- Sangli, Maharashtra, India

Department of Chemistry

Scanned with OKEN Scanner

National Seminar

On

"Role of Science and Technology Schemes of the Government of India in the Socio-Economic Welfare of the Indian Society during Azadika Amrit Mahotsav"

29th and 30th December, 2023

Funded by

Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

Organized by

Mahatma Phule Shikshan Sanstha's
Karmaveer Bhaurao Patil College, Urun Islampur, Di. Sangli, Maharashtra, India

Proceeding Book
ISBN: 978-81-954215-7-2

Professor (Dr.) A. B. Patil

Principal

Karmaveer Bhaurao Patil College, Urun Islampur, Di. Sangli, MS

Dr. S. A. Kamble (Convener)

Head, Department of Chemistry

Scanned with OKEN Scanner

9	POPULATION AND WORK PARTICIPATION RATE IN KOLHAPUR DISTRICT OF MAHARASHTRA	Krishnarao Babasaheb Patil* Malati vasantdada patil kanya mahavidyalay urun Islampur	42
10	Digitalization in Education System	Miss. Pooja A.Kupade. K.B.P.College, Urun-Islampur, Dist-Sangli, (M.S) Pin-415409 Email-Id: poojakupade9297@gmail.com	48
11	State-of-the- Research Activities of the Department of Biotechnology in various States of India	Mrs. Asma Ilahi Kazi Karmaveer Bhaurao Patil College, Urun- Islampur. Mob: 9503756313 Email: munni.mulla@gmail.com	53
12	Theoretical Analysis on Data Science	Mrs. Namrata M. Koravi K.B.P. College Urun-Islampur, Dist-Sangli,(M.S) Pin-415409 Email-Id: namratakoravi09@gmail.com	64
13	The Role of Social Media in Digital Marketing: A Comprehensive Analysis	Mrs. Prajakta N. Patil K.B.P. College Urun-Islampur, Dist-Sangli, (M.S) Pin-415409 Email-Id: pnpatil019@gmail.com	68
14	The impact of social media and computer applications in Indian society at azadi ka Amrit Mahotsav	Pandurang Mohan More M.C.A., M.Phil., SET, M.B.A., Ph.D. (Pursuing) Assistant Professor, Karmaveer Bhaurao Patil College, Urun Islampur	72
15	GOVERNMENT SCHEME OF AYUSHMAN BHARAT YOJANA FOR PUBLIC HEALTH	Patil Pratiksha Ajit Email- pratikshapatil927@gmail.com Department of Chemistry, Karmaveer Bhaurao Patil College Urun-Islampur, Tal-Walwa, Dist.-Sangli, Maharashtra-415 409	77
16	India's Science and Technology Policy - Some Aspects of Policy Critiques	Sachin Garud, Associate Professor in Hisory, KBP College, Islampur	79
17	Science and Technological Schemesfor farmers Agriculture development	Sandip S. Patil Department of Commerce K.B.P.College Islampur	83

Scanned with OKEN Scanner

POPULATION AND WORK PARTICIPATION RATE IN KOLHAPUR DISTRICT OF MAHARASHTRA

Krishnarao Babasaheb Patil*
Malati vasantdada patil kanya mahavidyalay urun Islampur

ABSTRACT

The development process of the people depends on their economic activity; therefore the study of population and Work Participation Rate of population is important. In view of this the present paper study population and economic development of Kolhapur district of Maharashtra. Kolhapur district is an agrarian district and well known for agriculturally developed in Maharashtra. The Kolhapur district economy is mainly driven by sugarcare cultivation, sugar industry, foundry sector and textile industry. The present paper is mainly based on secondary sources of data mainly collected from the census of India, 2011 and Socio-Economic Abstract, 2022. According to 2011 census the total population in the study area was 38,76,001comprising 19,80,658 male and 18,95,343 females. It is observed that 68.27 per cent population living in rural area and remaining 31.73 per cent in urban area. It is observed that 53.15 per cent population engaged in agricultural sector and the remaining 46.85 per cent population engaged in non-agricultural sector. The work participation rate was 38.92 per cent. This sort of analysis is useful for planning purpose.

Key Words: Population, Occupational Structure, work participation rate,

INTRODUCTION

The role of geographical environment is important in the distribution of population. Distribution of population means the way in which individuals in a population are physically dispersed over space. The various physical as well as socio-cultural factors are affecting on the distribution of population. The physical factors such as landforms, climatic factors (rainfall, temperature), soil, energy resources, minerals etc are affect the distribution of population. India is an agricultural developed country. Agriculture is the mainstay of the Indian economy. Agriculture and allied sectors contributes nearly 18 per cent of Gross domestic product (GDP) of India, while about 58.2% of the population is dependent on agriculture for their livehood. Importance agricultural products of the country are wheat, rice, cotton, oil seed, tea, jute, potatoes etc. Agriculture industry in India has been remarkable changes since independence, also become very important from the perspective of employment generation, so Indian economy is reckoned as agro oriented. The agricultural development also acts as a driving force for overall economic growth, employment generation, poverty alleviation, food security and susceptibility.

Kolhapur district is the southernmost district of Maharashtra state. The district headquarter is Kolhapur City which is an ancient city. The city is situated on the banks of Panchganga river and is known as 'Dakshin Kashi'. Kolhapur is seat Goddess Mahalaxmi and is one of the Shaktipeeths mentioned mythology. Kolhapur was ruled by Silaharas, Yadavas, Rashtrakutas and Chalukyas in the medieval times. The growth of Kolhapur district in modern times is fascinating Chhatrapati Shahu Maharaja is an architect and founder of modern Kolhapur. The district is abundant in natural resources such as water, soil, natural vegetation, animal wealth and minerals. As a result Kolhapur is one of the most agricultural advanced district of not only

Scanned with OKEN Scanner

5.	Karvir	29.07	24.01	44.42	70.93	75.99	55.58	35.93	52.33	18.43
6.	Bavda	79.83	76.46	86.90	20.17	23.54	13.10	39.08	51.31	26.03
7.	Radhanagari	80.36	73.40	90.89	19.64	26.60	9.11	46.14	53.79	37.97
8.	Kagal	72.28	65.06	84.54	27.72	34.94	15.46	44.15	54.16	33.59
9.	Bhudargad	77.55	71.40	86.90	22.45	28.60	13.10	43.72	52.28	35.01
10.	Ajra	76.11	66.32	87.66	23.89	33.68	12.34	45.95	52.07	40.36
11.	Gadhinglaj	72.26	64.89	84.11	27.74	35.11	15.89	41.31	51.93	31.09
12.	Chandgad	79.74	71.93	89.98	20.26	28.07	10.02	46.24	52.97	39.64
	Kolhapur	53.15	45.74	70.14	46.85	54.26	29.86	38.92	53.02	24.19

Source: Census of India, 2011

CONCLUSION

The total population of Kolhapur district was 38, 76,001in 2011. The sex ratio of population was 957 and the literacy rate was 81.51 per cent. It is observed that 53.15 per cent population engaged in agricultural sector and the remaining 46.85 per cent population engaged in non-agricultural sector. The work participation rate was 38.92 per cent. This sort of analysis is useful for planning purpose.

REFERENCES

1. Chandna, R. C. (2008): Regional Planning and Development, Kalyani Publishers, Ludhiana, p.193.
2. Census of India, 2011
3. Socio-Economic Review Kolhapur District, 2021-22.
4. https://mahades.maharashtra.gov.in

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P.Kanya Mahavidyalaya Islampur Dist.Sangli Estd.1989

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-43 Nov-Dec 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-4 ***Issue-43***

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: https://ijaar.co.in

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com

For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

मानवी हक्क संरक्षण : जबाबदारी आणि कर्तव्य

डॉ. मेघा संजय पाटील
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर.
Corresponding Author - डॉ. मेघा संजय पाटील
DOI - 10.5281/zenodo.10952016

प्रस्तावना:

मानवाधिकार म्हणजे प्रत्येक माणसाला असणारे निसर्गदत्त मूलभूत अधिकार (हक्क) होय. हे हक्क त्याला जन्मत:च मिळतात त्याचे कारण मनुष्यप्राणी हा सुध्दा पक्षी प्राणी किंवा समुद्री जीवा सारखा स्वातंत्र्य घेऊनच जन्माला आलेला आहे आणि स्वतंत्रेला संलग्न काही मूलभूत अधिकार प्रत्येकाला असतात या विचारला जगभर मिळालेली मान्यता होय. पण ही मान्यता सहजासहजी मिळालेली नाही माणसाने त्यासाठी मोठा संघर्ष केलेला आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या मुळाशी देखील हाच मानवी प्रतिष्ठेची बुज राखण्याचा विचार होता अमेरिकी राज्यक्रांतीनेही ते तत्व अधोरेखित केले आणि साम्राज्यशाही विरोधात देशो देशी झालेले स्वातंत्र्य लढे हेदेखील मानवी हक्काच्या संरक्षणाच्या इतिहासातील महत्वाचे टप्पे ठरलेले आहेत. विसाव्या शतकात मानवतेने दोन महायुद्धांचा विनाशकारी तडाखा सोसला त्यानंतर एका अर्थाने मानवाची सदसदविवबुद्धी पुनश्च जागृत झाली. त्यातून 1948 ला 'यूनीव्हर्सल डिक्लरेशन ऑफ ह्युमन राईट्स' अशी घोषणा मानवी हक्काच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली. हे घोषणापत्र एका अर्थाने संपूर्ण मानव जातीच्या हक्का चे आणि कर्तव्याचे सुद्धा घोषणापत्र आहे. हे घोषणापत्र म्हणजे प्रत्येकाच्या जीवनाचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, प्रत्येकाच्या आत्मसन्मानाचा अधिकार आणि समतेचा अधिकार याचा पाया आहे. या घोषणापतत्रा नंतर जगभर विविध देशांनी या हक्कांना घटनेव्दारे किंवा कायदेशीर तरतुदी करून स्वीकारले. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये प्रत्येकाला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक न्याया चा अधिकार मान्य केलेला आहे. त्याशिवाय प्रत्येकाला संधी आणि पद यांची समान उपलब्धता मान्य केलेली आहे तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मूल्येही अंगीकारलेली आहेत. थोडक्यात 'यूनीव्हर्सल डिक्लरेशन ऑफ ह्युमन राईट्स' आणि भारतीय राज्यघटना या दोन्होंच्या मुळे मानवी हक्काचा पाया घट्ट झाला आहे. परंतु 1993 पर्यंत मानवी हक्काच्या संरक्षणसाठी वेगळी यंत्रणा नव्हती 1993 मध्ये भारतीय संसदेने 'नॅशनल ह्युमन राईट्स प्रोटेक्शन अॅक्ट' मंजूर केला. या कायद्याने आज मानवी हक्काच्या संरक्षणाची एक चौकट उपलब्ध झालेली आहे.

कि वर्डस: मानवी हक्क , संरक्षण, जबाबदारी, कर्तव्य, राज्यघटना कायदे, उणिवा.

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Islampur, Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

6. प्रत्येक समाजाशी निगडीत नैतिकता आणि नैतिक मूल्ये यांच्या आज्ञांचे पालन करणे, राज्या कडून अपेक्षित असते.

समाजात अशी अनेक कर्तव्ये असतात जी व्यक्तीने राज्यासाठी आणि समाजासाठी पार पाडावी अशी समाजाची अपेक्षा असते. प्रत्येक राज्याने आणि समाजाने नेमून दिलेल्या कर्तव्याला पुर्णपणे चिकटून राहणे व त्यावर निष्ठा ठेवणे हे राज्याच्या शाश्वत विकासात योगदान दिल्यासारखे आहे, समाज्याच्या व राज्याच्या दृष्टीने हक्क जितके महत्वाचे तितकेच त्यांचे पालन करण्यास लावणारे कर्तव्यही महत्वाचे आहे. हक्कांची अंमलबजावणी व त्यांचे पालन करण्याचे कर्तव्ये याच सहाय्याने राज्य व समाज तणावमुक्त राहू शकेल.

संदर्भ :

1. मूळे ज्ञानेश्वर esakal.com 10 sept 2019 'मानवाधिकार : मानवी हक्कांचे संरक्षण कवच'.
2. बाचल. वि. म (2017) 'भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार' k. sager publication पुणे.
3. कोल्हटकर मेघा (2009) 'मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना' यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ नाशिक
4. मानवी हक्क – मानवाधिकार Wikipedia.
5. प्रा कुलकर्णी. पी. के. (2013) 'मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय' डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur.Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277- 8063 (Print)

Navjyot

नवज्योत

INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

(Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

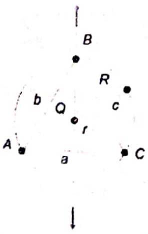

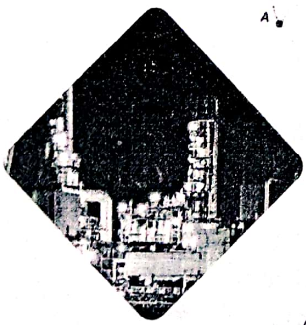

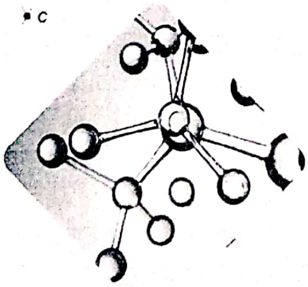

H.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1969 Islampur, Dist.Sangli

www.navjyot.net
E-mail : editornavjyot@gmail.com

[illegible]	English	Soft skills reflected in Chhatrapati Shivaji Maharaj	[illegible]	[illegible] 90
[illegible]	[illegible]	[illegible] ई शासन	[illegible]	[illegible]
[illegible]	राज्यशास्त्र	जी-20 परिषद आणि शाश्वत, संतुलित आणि सर्वसमावेशक विकास	[illegible]	[illegible]
27.	मराठी	घोषित आणि अघोषित आणीबाणी	डॉ. यशवंत [illegible]	[illegible]
28.	राज्यशास्त्र	छत्रपती शिवाजी महाराज यांची युध्दनिती व धर्मनीति	प्रा संजय सागरू सपकाळ	103 105
29.	राज्यशास्त्र	छत्रपती शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची संकल्पना	शेषनारायण श्रीमंत वडवे	106 109
30.	राज्यशास्त्र	छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या स्वराज्याचे मानसशास्त्र	डॉ. करीम मुल्ला डॉ. विवेक कोतेकर	110-112
31.	Geography	Land use Land cover classification using Landsat satellite data of the Nani watershed, Maharashtra	Dr. Rajaram S. Kadam, Dr. Ashish S. Jadhav, Prakash S. Shinde	113-119
32.	राज्यशास्त्र	ई-शासन	निवास गणपती पाटील	120-122
33.	राज्यशास्त्र	भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक	किरण तुकाराम पाटील	123-125
34.	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्रातील बदलते राजकारण	प्रा छाया भारत सकटे	126-129
35.	राज्यशास्त्र	भारतीय राज्यघटनेतील 106 वी घटना दुरूस्ती-नारीशक्ती वंदन अधिनियम 2023	रेखा श्रीपाल कागे	130-132
36.	इतिहास	शिवाजी महाराज व डच संबंध: एक अभ्यास	प्रविण नारायण राठोड	133-135
37.	राज्यशास्त्र	समाजामाध्यमे आणि भारतीय राजकारण	कु. सोनाली दादासो जाधव	136-138
38.	राज्यशास्त्र	ई-गव्हर्नन्स : आव्हाने आणि फायदे	प्रा.डॉ. मेघा संजय पाटील	139-141
39.	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्राचे बदलते राजकारण	स्वप्नील शंकर पोवार	142-145
40.	राज्यशास्त्र	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि स्वराज्य	गणेश अनिल सातपुते	146-148
41.	राज्यशास्त्र	छत्रपती शिवाजी महाराज यांची शासनपद्धती	प्रा.बळवंतराव कुंडलिक जाधव	149-151
42.	राज्यशास्त्र	दक्षिण आशियाई राजकारणाच्या संदर्भात भारत-मालदीव द्विपक्षीय संबंधातील स्थित्यंतरे	डॉ. सुखदेव एस. उंदरे	152-156
43.	हिंदी	छ. शिवाजी महाराजका शासन धोरण और स्वतंत्र भारत के शासन धोरण का तुलनात्मक अध्ययन	स्नेहा प्रमोद पाटील	157-161

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1969 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

ई-गव्हर्नन्स : आव्हाने आणि फायदे

प्रा.डॉ. मेघा संजय पाटील मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर

प्रस्तावना -

लोकप्रशासनाच्या क्षेत्रात ई-प्रशासन ही नविनतम आणि आधुनिक अवधारणा मानली जाते ई-प्रशासनाला काही लोक माहिती तंत्रज्ञानयुक्त प्रशासन असे म्हणतात. ई-प्रशासन ही संकल्पना माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासातून जन्माला आलेली आहे . ई प्रशासनाच्या माध्यमातून लोकांना वेगवान पद्धतीने सेवा उपलब्ध करून देता येते. प्रशासन व्यवस्थेत क्रांतिकारी बदल करता येतात.ई-प्रशासनाच्या माध्यमातून सर्व सेवा ऑनलाइन उपलब्ध करून देता येतात. त्यामुळे वेळ आणि काळाचे बंधन राहत नाही. ई- प्रशासन हे स्मार्ट प्रशासनाच्या दिशेने जाणारे एक पाऊल आहे. ई-गव्हर्नन्स किंवा इलक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स म्हणजे कार्य पार पाडण्यासाठी आणि प्रशासनाचे परिणाम साध्य करण्यासाठी ICT (माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान) चा वापर होय. प्रशासन खूप गुंतागुंतीचे झाले आहे आणि सरकारकडून वाढत्या अपेक्षा हे ई - गव्हर्नन्स निवडण्याचे कारण आहे . बदलत्या जगामुळे आणि डिजिटलयजेशनच्या उदयामुळे, ई गव्हर्नन्सने आघाडी घेतली आहे . शासनाच्या डिजिटलयजेशनच्या माध्यमातून सरकारी उपक्रम वेळेवर आणि कार्यक्षमतेने लोकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक झाले आहे . लोक, प्रक्रिया, तंत्रज्ञान आणि संसाधने हे ई-गव्हर्नन्स चे चार प्रमुख स्तंभ आहेत. सुशासन हे सुनिश्चत करते की सर्व लोक आर्थिक विकासाचे फायदे घेऊ शकतात. या संदर्भात सरकारने उचललेल्या महत्वपूर्ण पावलापैकी एक म्हणजे ई-गव्हर्नन्स उपक्रमाबाबत लोकांना शिक्षित करणे होय. विकसनशील देशापैकी भारत हा ई-गव्हर्नन्स स्वीकारणारा एक प्रारंभीक देश आहे. १९७७ मध्ये नॅशनल इन्फॉ मेटिक्स सेंटर (NIC) हा पहिला उपक्रम होता जो सरकारने हाती घेतला होता. त्या अंतर्गत ८० च्या दशकात सर्व जिल्हा मुख्यालय जोडण्याचे प्रयत्न झाले. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात अनेक सरकारी अधिकाऱ्यांनी संगणक वापरास सुरुवात केली. परंतु 1987 मध्येच राष्ट्रीय उपग्रह - आधारित संगणक नेटवर्कचे प्रक्षेपण झाले आणि परिणामी भारतातील ई-गव्हर्नन्स अजेंडाला गती मिळाली. शिवाय ९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस आयसिटीने तंत्रज्ञान वाढवले आणि ते ग्रामीण भागातही पोहोचले स्वयंसेवी संस्था आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग ही त्या काळात लक्षणीय प्रमाणात वाढला.

कि वर्डस – ई-शासन, नागरिक, संसाधने, पारदर्शकता, आव्हाने, फायदे

ई – प्रशासनाची उद्दिष्टे –

प्रशासन आणि जनता यांच्यातील संपर्कात सुलभता आणणे.

प्रशासकीय प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग वाढविणे.

प्रशासकीय व्यवहारात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व विकसित करणे .

प्रशासनातील प्रस्थापित कार्यपद्धतीत सुधारणा घडून आणणे प्रशासन लोकांभिमुख बनवणे आणि त्यांची व्याप्ती वाढवणे.

प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि गतीमानतेत वाढ घडऊन आणणे .

कागद विरहीत प्रशासनाला चालना देणे.

प्रशासनातील दफ्तर दिरंगाई, भ्रष्टाचार, विलंबता इत्यादिंचे प्रमाण कमी करणे .

ई-गव्हर्नन्समधील परस्परसंवादाचे प्रकार -

1. G 2 G – (सरकार ते सरकार) या मॉडेलचा उद्देश सरकारांमधील माहितीची देवाणघेवाण करणे आहे जसे की विविध राज्यांच्या पोलिस विभागांमधील माहितीची देवाणघेवाण, सरकारी दस्तऐवजांची देवाणघेवाण इ .
2. G 2 C – (गव्हर्नमेंट टु सिटीझन) या मॉडेलचे उद्दिष्ट सरकार आणि नागरिक यांच्यात ऑनलाइन तक्रारी दाखल करणे, वीज, पाण्याचे ऑनलाइन बिल भरणे इ . माहितीची देवाणघेवाण करणे आहे.
3. G 2 B – (गव्हर्नमेंट टु बिझनेस) या मॉडेल चे उद्दिष्ट सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रामधील माहितीचे आदान-प्रदान करणे जसे कि नियम आणि डेटा शेयर करणे, करांचे संकलन, कंपन्यांच्या पेटंटला मान्यता इ .
4. G2 E – (Government to Employees) या मॉडेलचा उद्देश सरकार आणि कर्मचारी यांच्यात माहितीची देवाणघेवाण करणे हा आहे जसे कर्मचारी सर्व प्रकारचे फॉर्म ऑनलाइन भरु शकतात.

विविध ई-गव्हर्नन्स प्रकल्प

1. स्मार्ट सरकार हे कागदी फायलीएवजी ई - फायलचा वापर करते. त्याची अमलबजावणी आंध्र प्रदेश सचिवलयात केली जाते. हे सुव्यवस्थित ऑपरेशन्स, ज्ञान व्यवस्थापन आणि वर्कफ्लो ऑटोमेशनशी संबधीत आहे.
2. राज्य सरकारच्या तिजोरीतील संपूर्ण माहितीचे संगणिकीकरण झाले. काही लक्षात येण्याजोगे परिणाम म्हणजे रेखांकन अधिकाऱ्यांची संख्या 40000 वरुन 21,000 पर्यन्त खाली आणली गेली, जवळपास 2000 कर्मचारी सदस्याना सॉफ्टवेअर हातळणीसाठी प्रशिक्षण देण्यात आले. कोषागार विभागातील सुमारे 200 पदे रद्द करण्यात आली.
3. खजणे प्रकल्प – हा कर्नाटक सरकारने हाती घेतलेला प्रकल्प आहे या प्रकल्पामुळे 'डिजिटल इंडिया कार्यक्रम' हा कार्यक्रम इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान विभागाने सुरू केला होता. या कार्यक्रमाचा उद्देश देशाला डिजिटल पध्दतीने विकसित

Scanned with OKEN Scanner

नोंदवही ही संगणकीकृत करण्यात आली. केंद्रशासना च्या ई-गव्हर्नन्स कार्यक्रमांर्गत राज्यातील ग्रामीण भागातील नागरिकांना शासकीय, निमशासकीय कामात आणि खासगी सेवा पोचवण्यासाठी चालू केलेल्या ई पंचायत (आपले सरकार सेवा केंद्र प्रकल्प) मध्ये जिल्ह्यात चांगले काम करत राज्यात प्रथम क्रमांक पटकावला आहे. कोल्हापुर जिल्हा दुसऱ्या क्रमांक वर आहे.

प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार विभागाने (डीएआरपिजी) दिनांक ८ डिसेंबर २०२३ रोजी २०२४ साठीच्या ई-गव्हर्नन्स राष्ट्रीय पुरस्कारासाठी विविध योजना आणि वेब पोर्टलची सुरुवात केली ई-गव्हर्नन्स योजनेसाठी राष्ट्रीय पुरस्कार ही योजना देशातील सर्वात स्पर्धात्मक आणि प्रतिष्ठीत डिजिटल योजना आहे . ई-गव्हर्नन्स उपक्रमाच्या अंमलबाजवणीतील उत्कृष्टतेची ओळख करून देणे आणि अशा कार्याला प्रोत्साहन देणे यासाठीही योजना सुरू केली सरकारी कामात पुर्नअभियांत्रिकी, नागरिक केंद्रीत सेवा प्रदान करण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानचा वापर, ई-गव्हर्नन्स मधील जिल्हास्तरीय उपक्रम, शैक्षणिक आणि संशोधन संस्थाद्वारे नागरिक केंद्रित सेवांवर संशोधन, आधुनिक तांत्रिक उपाययोजना या पुरस्कारासाठी पाच श्रेणी करण्यात आल्या आहेत.

भारतात ई-गव्हर्नन्सच्या अंमलबजावणी मूळे, भारत सरकार लोकांना सेवा प्रदान करण्यासाठी आणि त्यांच्या अपेक्षा मोठ्या प्रमाणात पुर्ण करण्यास सक्षम आहे. ई-गव्हर्नन्स भारतात लोकप्रिय होत आहे. तथापि ई-गव्हर्नन्समध्ये अजुनही अडथळे आणि त्रुटि आहेत आहेत जसे की निरक्षरता, सुरक्षा, अंमलबाजवणीची किमत इ. भारतातील सुशासनाच्या उद्दीष्टांमध्ये अडथळे आणतात. तरीही भारत यासंदर्भात डिजिटल इंडिया, ई क्रांति इत्यादी अनेक उपक्रम साध्य करण्यास सक्षम आहे. ऑफर केलेल्या सेवा स्वस्त आहेत, प्रवास करण्याचा आणि कार्यालयात प्रतीक्षा करण्याचा वेळ वाचला आहे, कार्यालयाची कार्यक्षमता सुधारली आहे. ई-गव्हर्नन्सचे फायदे म्हणजे सरकारी सेवा कमीतकमी खर्चात दिल्या जातात, सरकारी कार्यालयांमध्ये प्रवास आणि प्रतीक्षा करणे. कमी झाले आहे, आणि कार्यालयाची कार्यक्षमता आणि सेवांचा दर्ज सुधारला आहे माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने लोक सेवांचा आनंद घेऊ शकतात.

संदर्भ –

1. ई-गव्हर्नन्स : आव्हाने आणि फायदे https//www.geeksforgeeks.org
2. ई – प्रशासन स्वरूप उद्दिष्टे, वैशिष्टे https//mahendrapatil1210.blogspot.com
3. डॉ कुलकर्णी अरविंद 'ई – प्रशासन' स्वयंदीप प्रकाशन पुणे
4. त्रिपाठी. वी . के 'ई – प्रशासन' नेतृत्व तथा नागरिक प्रशासन' ओमेगा प्रकाशन
5. ई – शासन – en.m.wikipedia.org

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409, Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

SATARA ITIHAS SANSHODHAN MANDAL,
SATARA
(Inst.Reg No.Maharashtra/13482/Satara/2010)
Email ID: sisms2010@gmail.com

SANSHODHAN

PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

ISSUE - XIV

Editorial Board

Prof. Dr. Mrs. Urmila Kshirsagar

Prof. Dr. Jaypal Sawant.

Dr. Ajitkumar Jadhav

Prof. Dr. Suresh Chavan

Prof. Dr. Gitanjali Borade

Prof. Dr. Sanjeev Bodkhe

Dr.Supriya Khole (Guest Editor)

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

October 2023

Scanned with OKEN Scanner

29.	डॉ. कदम चांगुना विठ्ठल	एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रीजीवनविषयक सुधारणावादातील वृत्तपत्रांचे योगदान	174
30.	डॉ. सुवर्णा प्रकाश पाटील	Indian Freedom Movement and Role of Miraj Princely State.	180
31.	डॉ.मधुरा राजेश कारंडे	कोल्हापूरच्या कामगार चळवळीमधील स्त्रियांचे योगदान	186
32.	डॉ. हरिश पडितराव भैलुमे	राजर्षी शाहू महाराज व बहुजन शिक्षण चळवळ	193
33.	प्रा. वटाणे कल्याण राजेंद्र	विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्य उद्धाराचे शैक्षणिक कार्य	196
34.	प्रा.श्रीमती रेश्मा काळेल	माणदेशाच्या आर्थिक स्थित्यंतरामध्ये राजेवाडी धरणाची भूमिका	199
35.	प्रा.डॉ.गाढवे किशोर गुलाब	स्वातंत्र्यसैनिक श्री.विष्णू भाऊ डोईफोडे यांचे भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील योगदान.	205
36.	डॉ. पवार सुनील दिनकर	भाई प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील यांच्या नेतृत्वातील लढे एक अभ्यास	211
37.	डॉ. घुले रामचंद्र गुरुलिंग	सत्यशोधकी वाटसरू व मार्क्सवादी योद्धा विचारवंत ; भाई प्रा.डॉ. एन. डी. पाटील	217
38.	संदीप बळवंत गुरव डॉ. सुरेश मारुती चव्हाण	महाराष्ट्राच्या पुरोगामी चळवळीचे तेजस्वी दीपस्तंभ : प्रा. डॉ. एन. डी .पाटील	236
39.	डॉ. चव्हाण सुरेश मारुती	महाराष्ट्राच्या जन आंदोलनातील डॉ एन.डी.पाटील	241
40.	प्रा.झोळे-पाटील प्रियांका विलास	महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीला प्रतिष्ठा देणारे नेतृत्व - प्रा.एन.डी.पाटील	245
41.	प्रा. डॉ. देवकाते बी.एन.	विसाव्या शतकातील मराठी वृतपत्राचे लोकजागृतीतील योगदान	249
42.	डॉ. पाटील संगीता संपत	तुफान सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य	253

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

१. सत्यशोधकी वाटसरू व मार्क्सवादी योद्धा विचारवंत : भाई प्रा.डॉ. एन. डी. पाटील

प्रा. डॉ. रामचंद्र भुले
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्याल,
इस्लामपूर

प्रस्तावना:- अंधश्रद्धा व जाती निर्मूलन करून शोषणमुक्त, समताधिष्ठित समाज निर्मितीची गरज ... स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील एकमेव राजकारणी म्हणजे प्रा.डॉ. भाई एन. डी. पाटील होय. ... ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, ... गांधी, संत गाडगेबाबा, कार्ल मार्क्स आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांच्या ... त्यातून त्यांची वैचारिक भूमिका तयार झाली. स्पष्टवक्ता, अचाट निर्णय क्षमता, प्रतिपक्षाला ... करणारी तर्कशुद्ध मांडणी, शोषित-पीडित-कष्टकरी व शेतकऱ्यांच्याबद्दल आत्यंतिक जिव्हाळा, ... भर विखुरलेल्या व अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या सर्व पुरोगामी चळवळींची हाक येईल तेव्हा ... जाण्याचा स्वभाव, एकजात सर्व नडल्या अडलेल्यांच्या हिताचा विश्वस्त व अन्यायाची चीड हे ... त्यांचे सूत्र होते. राजकारणातील खुर्चीपेक्षा रस्त्यावरील लढाईने दीनदुबळ्यांचे प्रश्न सोडविता ... यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. रस्त्यावरील संघर्षावेळी समोर किती बलाढ्य शक्ती उभी ... याची तमा न बाळगता आयुष्यभर ते अन्याय व जुलमाच्या विरोधात उभे राहून यशस्वी झाले. ... ते द्रष्टे नेते ठरतात. महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात विवेकाचा अंकुश ठेवणारे एक परखड ... प्रामाण्यवादी व्यक्तिमत्व म्हणून भाई एन. डी. पाटील ओळखले जातात. त्यांच्या 'संघर्ष यात्रे'त ... गरीब माणूस हा केंद्रबिंदू होता. आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी करताना ... वर्गाच्या न्याय हक्कासाठी त्यांनी उभे केलेल्या सर्वव्यापी लोकलढ्याचा अभ्यास करणे ... गरजेचे आहे.

जन्म, बालपण व शिक्षण:- नारायण ज्ञानदेव तथा एन.डी.पाटील यांचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यात 'ढवळी' या छोट्याशा खेड्यात वडील ज्ञानदेव व आई कृष्णाई यांच्या पोटी ५ जुलै १९२९ रोजी शेतकरी कुटुंबात झाला. पांडुरंग धोंडी परीट नावाच्या शिक्षकांनी नारायणाच्या शिक्षणाचा त्यांच्या घरी आग्रह धरल्यामुळे गावच्या मंदीरातील शाळेत लहानग्या नारायणाचे प्राथमिक शिक्षण सुरू झाले. गावातच चौथीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर ४ किलोमीटर अंतरावरील बागणीच्या शाळेत नारायणाला घालण्यात आले. तेथे त्यांना शंकर रामचंद्र माळी हे सत्यशोधक चळवळीच्या विचारांचा प्रभाव असलेले पुरोगामी बंडखोर विचारांचे शिक्षक भेटले. या सत्यशोधकी विचारांच्या शिक्षकांचा मोठा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. त्यामुळे तल्लखबुद्धीच्या नारायणाच्या मनात शालेय जीवनापासूनच सत्यशोधक विचारांची मशाल पेटून निर्भय, बंडखोर व चिकित्सकवृत्ती निर्माण झाली१. बागणीच्या शाळेतील बापूसाहेब पिरजादे हे अतिशय चांगले आणि मायेची ऊब देणारे हेडमास्तर होते. त्यांचा आबूलाल हा मुलगा नारायणाचा चांगला मित्र होता. एकदा नारायण बागणीत असताना गोवरमुळे तापाने फणफणू लागला. तेव्हा आबूलालच्या आईने साबुदाण्याची खीर करून खाऊ घातले. दोन दिवस नारायणला सांभाळले२. माळी गुरुजींच्या आग्रहामुळे नारायणाच्या आजोबांनी पुढील हायस्कूलच्या शिक्षणासाठी ढवळी पासून आठ किलोमीटर अंतरावरच्या आष्टा

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ:

१. पाटील विजया (संकलक). प्रा डॉ एन डी पाटील. मुक्ता पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि.. कोल्हापूर प्रथमावृत्ती जानेवारी 2014. पान नं.१७.

२. प्रा पाटील एन. डी.. माझी संघर्ष यात्रा, विजिगीषा प्रकाशन, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती डिसेंबर 2020 पान नं.२४.

३. पाटील विजया. प्रा डॉ एन डी पाटील, मुक्ता पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि., कोल्हापूर प्रथमावृत्ती जानेवारी 2014. पान नं.१८.

४. पाटील विजया, उपरोक्त. पान नं. ३१.

५. कित्ता. पान नं. १९.

६. प्रा. पाटील एन. डी..उपरोक्त,पान नं. २३.

७. कित्ता पान नं. ८३.

८. पाटील विजया. उपरोक्त, पान नं.२०.

९. अंधश्रद्धा निर्मूलन पत्रिका, जुलै 2018 संपादक प्रा. आर्डे प.रा. पान नं.७.

१०. पाटील विजया, उपरोक्त, पान नं.२३.

११. कित्ता, पान नं. २९.

१२. अंधश्रद्धा निर्मूलन पत्रिका, फेब्रुवारी 2022, संपादक देशपांडे राजीव,पान नं.२५.

१३. विजया पाटील, उपरोक्त, पान नं.२९.

१४. प्राचार्य पाटील डॉ.टी.एस. व कुलकर्णी प्रसाद माधव (संपा.), बुलंद कर्मयोगी. एन. डी. पाटील प्रतिष्ठान,कोल्हापूर,प्रथमावृत्ती फेब्रुवारी २०२२,पान नं. ७१ व ७१.

१५. प्राचार्य पाटील डॉ.टी.एस. व कुलकर्णी प्रसाद माधव (संपा.) बुलंद कर्मयोगी, उपरोक्त, ९४.

१६. अंधश्रद्धा निर्मूलन पत्रिका, संपादक शिंदे नितीन, फेब्रुवारी-मार्च 2022 पान नं.९.

१७. पाटील विजया, उपरोक्त, पान नं.३८.

१८. अंधश्रद्धा निर्मूलन पत्रिका, संपादक नितीन शिंदे, उपरोक्त,पान नं.१९

१९. प्राचार्य डॉ.पाटील टी.एस. व कुलकर्णी प्रसाद माधव (संपा.), उपरोक्त,पान नं.८४ व ८५.

२०. दै. पुढारी, दिनांक 18 जानेवारी 2022.

२१. प्रा. पाटील एन. डी., उपरोक्त, पान नंबर 145.

२२. अंधश्रद्धा निर्मूलन पत्रिका. संपादक शिंदे नितीन,उपरोक्त,पान नं.५.

२३. पाटील विजया, उपरोक्त, पान नं.९१.

२५. फोंडे गिरीश, पुरोगामी चळवळीचे विद्यापीठ, दै. लोकसत्ता दि. १८ जाने. २०२२

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-92310-34-8

❖ शिर्षक ❖

"भारतीय महामानवांचा मानवतावाद"

● संपादक ●

डॉ.वासुदेव डोंगरदिवे

एम.ए. इतिहास, समाजशास्त्र, बि.पी.एड., नेट., जे.आर.एफ., पीएच.डी.

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1988 ...pur Dist Sangli

❖ PUBLISHED BY ❖

RAMANSHIL PUBLICATION

AURANGABAD (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका/Contents

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक मानवतावाद श्री. संतोष आ. सूर्यवंशी	६६
१५	भारतातील जल संसाधन विकासात डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे योगदान डॉ. अनिरुद्ध भोसले डॉ. विनोद वीर	७२
१६	राजर्षी शाहू महाराज : बहुजनांचे उद्धारकर्ते प्रा. डॉ. शेख शहाजहान	७५
१७	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे मानवतावादी विचार : एक समालोचन प्रा. डॉ. संदीप भीमराव डोंगरे	७८
१८	बॅरिस्टर जोसेफ बॅप्टिस्टाचे ब्रिटिश कालीन भारतातील कामगार आणि वंचितांच्या सक्षमीकरणासाठी कार्य डॉ.ट्रिझा परेरा	८१
१९	विज्ञान प्रसारक व बालविज्ञान चळवळीचे प्रणेते : पद्मश्री डॉ. विष्णू गणेश भिडे प्रा. डॉ. रमेश भिसे प्रा. डॉ. एम. डी. धीवरे	८५
२०	लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख यांचे मानवतावादी विचार एक चिंतन. १८२३ ते १८९२ प्रा. डॉ. शंकरानंद येडले	९१
२१	महात्मा फुलेंच्या साहित्यातील मानवतावाद डॉ. सुरेखा सीताराम बनकर	९५
२२	आधुनिक भारतीय महामानवांचे कर्तृत्व व योगदान प्रा. मनेश पुरुषोत्तम पारखी प्रा. डॉ. रेखा मनोहर बडोदेकर	९९
२३	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे जीवन व कार्य प्रा. डॉ. रामचंद्र गुरुलिंग धुळे	१०२
२४	पथदर्शी राजर्षी डॉ. सुलक्षणा हरी कोळी	१११
२५	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील कर्तृत्व व योगदान डॉ. संदीप भागू चपटे	११५

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN : 978-93-92310-31-8 Date: 06 December 2021

२३. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे जीवन व कार्य

प्रा. डॉ. रामचंद्र गुरुलिंग पुले

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली.

प्रस्तावना

भारतात ब्रिटिश व्यापाऱ्यांच्या आगमनाबरोबर पाश्चात धर्मसुधारणावादी विचार प्रवाहाचे वारे प्रथमतः बंगालच्या दिशेने जोरदार वाहू लागले. धर्मव्यवस्थेतील कर्मठतेवर प्रहार करून बुद्धीप्रामाण्यवाद व विवेकशीलतेची मुळ समाजात रुजवून कुंठीत झालेल्या भारतीय समाज जीवनाला प्रवाहित करण्याचे काम बुद्धीवाद्यांनी पाश्चात्य विद्येच्या प्रभावातून सुरु केले. त्यातूनच एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रात नवविचार प्रवाहाचा ओघ निर्माण झाला. भारतीय नवसुशिक्षित तरुण पिढीने धर्म व समाज व्यवस्थेची सत्य व अध्यात्माच्या आधारे चिकित्सा करून सनातनी धर्मव्यवस्थेचा फोलपणा सिद्ध करून दाखवला. धर्माची वैचारिक पुनर्बांधणी नव्याने करण्यास प्रारंभ केला. शिक्षण, मानवता, धर्म, विज्ञान यांची सांगड अध्यात्माच्या चौकटीत बांधून ज्यांनी धर्म-समाजपरिवर्तन घडवून आणून पुढच्या नवसुशिक्षित पिढीसाठी मशागत करून ठेवली त्यामध्ये महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे उर्फ आण्णासाहेब यांचे नाव प्रथम घ्यावे लागते. भारतीय समाजाची तत्कालीन गरज ओळखून आपले संपूर्ण जीवन त्यांनी एखाद्या योग्यासारखे समर्पित केले. उच्चशिक्षण घेऊन सुटा-बुटाची, नोकरीची हौसमौज न करता ऋषीतुल्य जीवन व्यतित केले. धर्मशास्त्राचे प्रकांड पंडित, संशोधक, मानवशास्त्रज्ञ, निष्ठावंत समाजसेवक, सत्त्वसिद्ध विद्वान योगी अशी त्यांची ओळख करून द्यावी लागेल.

त्यांनी अध्यात्मिक, राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात पुरोगामी भूमिका घेऊन जीवनभर संघर्ष केला. अनेक संस्था उभ्या केल्या व समाजपरिवर्तनात अंतर्भूत असलेल्या विविध प्रकारच्या मूलभूत प्रश्नांसंबंधी विवेचन, विश्लेषण, संशोधन करून नवसमाजनिर्मितीसाठी आपले जीवन चंदनासारखे झिजवले.

धर्माच्या नावाखाली चाललेला जातिभेद, स्त्रीयांची विटंबना, जाखाई-जोखाई-मरीआई आदि दैवतांची केली जाणारी अघोरी उपासना या प्रकारांना कडवा विरोध करून विठ्ठल रामजींनी सुधारणेचे नवे युग सुरु करून समाजाला नवी मळवट तयार करून दिली. देवदासी-मुरळी या प्रथांच्या आड वेश्यागृहे पोसली जातात हे ओळखून या प्रथांच्या विरोधात प्रबोधनाचे प्रथमकार्य सुरु केले. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाचा त्यांनी मूलगामी व शास्त्रशुद्ध विचार केला होता. या प्रश्नाचे अध्ययन, संशोधन आणि चिंतन केले होते.

जन्म, बालपण व शिक्षण

कर्मवीर आणि महर्षी म्हणून गौरविलेल्या गुरुवर्य विठ्ठल रामजी तथा आण्णासाहेब शिंदे यांचे मुळचे घराणे हे सुरुपुरचे जहागिरदार घराणे होय. त्यांचे पणजोबा चंद्रोजी हे विजापूरच्या आदिलशहाच्यावतीने सठताना कामास आले. त्यामुळे त्यांचा मुलगा बसाप्पा पोरका झाला. त्याचा सां ी ा ळ जमखंडीचे जहागिरदार देसाई यांनी केला. पुढे बसाप्पा हे कचेऱ्यात स्वतंत्रपणे कारकुनी करु लागले. शेती करू लागले. ह्या बसाप्पांनी आपल्या मुलास म्हणजे रामजीस एका शास्त्र्याकडे वाहते वळणाचे शिक्षण दिले. रामजींनी शेतीकडे कधीच पाहिले नाही. त्यांनी जमखंडी संस्थानात नोकरी पेशा पत्करला. त्यांचे हस्ताक्षर इतके सुंदर, जमाखर्च इतका पक्का व प्रामाणिक की साऱ्या संस्थानात त्यांना तोड नव्हती. पण त्यांचा प्रामाणिकपणा संस्थानात अनेकांना मानवला नाही त्यामुळे नोकरी त्यांनी तीनदा राजीनामा दिला. रामजी भागवत धर्माचे उपासक,

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

महर्षी शिंदे यांनी विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात अनेक सामाजिक सुधारणा चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला स्त्रीयांच्या उद्धाराचा पुरस्कार करताना स्वतःच्या घरापासून सुरुवात केली स्त्रीयांचे शिक्षण, विवाह, हक्क याविषयी ते सदैव आग्रही होते. तत्कालिन स्त्रियांची अवस्थाही अस्पृश्यांच्याही पेक्षा वाईअ होती.

बालविवाहास प्रतिबंध करण्यासाठी श्री हरविलास सारडा यांनी कायदेमंडळात इ. स. 1927 साली तो कायदा मांडला त्यास शारदा कायदा असे म्हटले जाते. या बिलास ही महाराष्ट्रात विरोध झाला. विवाहाचे वय मुलीचे 14 व मुलाचे 18 असावे असे या वयाचाने बंधन होते. महर्षी शिंदेनी या बिलाचेही जोरदार समर्थन केले. अनेक जाहिर सभेच्या प्रसंगी या बिलास पाठिंबा दिला. याच्याही पुढे जाऊन स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य तरुण तरूणींना हवे असे त्यांना वाटत होते.

शिमग्याच्या सणातील डिडिस व आर्वाच्य प्रकार बंद करण्यासाठीही त्यांनी व्यापक प्रमाणात जनमोहिम उभारली. 1907 साली मुंबईतील ग्लोब मिलच्या मैदानात एक मोठभ् सभा भरवून लोकांचे प्रबोधन केले. सन 1913 साली पुण्यात किर्लोस्कर थिएटरमध्ये जंगी सभा भरविली. शिक्षण खात्यच्या प्रमुखाच्या भेटी घेऊन शालेय स्तरावर प्रबोधन होण्यासाठी प्रयत्न केले. होळीच्या सणाप्रसंगी विधायक उपक्रम व क्रिडा स्पर्धा भरविण्यास सूचना दिल्या. मद्यपान बंदीसाठी जोरदार प्रयत्न केले. गांधीजीच्या असहकार आंदोलनाप्रसंगी पुण्यात मद्यपान बंदीची चळवळ केली.

कर्मविर भाऊराव पाटील महर्षी शिंदेना गुरुस्थानी मानत असत. 1937 साली कर्मवीर भाऊरावांनी महर्षींच्या हस्ते 'रयतन शिक्षण संस्थेच्या आजिव सेवकांना शपथ देवविली.

महर्षी रामजी यांनी अशा अनेक क्षेत्रात उत्तुंग मानवतावादी उदार सर्वमार्गी कामे केली. अस्पृश्यांची सेवा, स्त्रीयांचा उद्धार राष्ट्रसेवा, धर्मसेवा, शेतकऱ्यांचे संघटन या क्षेत्रात कार्य करुन म. गांधी व डॉ. आंबेडकरांचया पुढील कार्यासाठी मशागत करुन ठेवली. या क्षेत्रातील कामगिरीबरोबरच साहित्य, संशोधनात मौलिक स्वरुपाचे कार्य केले आहे.

महर्षींची साहित्यसेवा व संशोधन कार्य

महर्षी रामजी शिंदे यांचा मुळ पिंड अध्यात्म, प्रार्थना, चिंतनाशिलतेचा असल्याने ते प्रतिभासंपन्न लेखक व संशोधक बनले. त्यांनी सामाजिक व धार्मिक कृतीशीलतेचा विचारशिलतेची जोड दिल होती ते एक कृतीशील विचारवंत होते.

संदर्भ

1) डॉ. कदम शंकरराव महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे साहित्य आणि कार्य, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती जुलै, 2000.

2) पाटणे संभाजीराव, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, एक धगधगीत व्यक्तीमत्व, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, द्वितीयावृत्ती 1981

3) कर्मविर वि. रा. शिंदे जन्मशताब्दी स्मृती ग्रंथ, संपा. डॉ. एस. एस. भोसले, शिवाजीराव सावंत प्रकाशक करवीर नगर,मंदीर व जि. प. कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 974

4) पाटील अनंतराव, महर्षी विठ्ठल रामजी उर्फ आण्णासाहेब शिंदे,प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1999

5) महर्षी शिंदे वि. रा.,भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2003

6) चव्हाण रा. ना.(संपा),महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे (काही आठवणी) प्रकाशक डी. एल. पाटील, वाई, प्रथमावृत्ती 1974

7) मोरजे गंगाधर 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, जीवन व विचारधारा', फ्रेंड्स पब्लि., अहमदनगर

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur,Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

Existing Inheritance of Folk Culture and Oral Traditions in India

भारतातील लोकसंस्कृती आणि मौखिक परंपरेचा विद्यमान वारसा

Editor

Dr. Sarjerao Padmakar
Dr. Haji Nadaf
Dr. Ranjit Mane

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist Sangli

Publishers
L.G. Publication, Kolhapur

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

१	डॉ. सुरेश शिखरे	मौखिक परंपरा आणि इतिहासलेखन	०१
२	डॉ. रामचंद्र पुले	तीन सांस्कृतिक भारताच्या इतिहास मांडणीत लोकसाहित्याची संदर्भता व बहुसांस्कृतिकतेचा विद्यमान वारसा	१८
३	डॉ. भीमराव वानोळे	आदिवासींच्या जीवनात मौखिक परंपरेचे महत्व	२६
४	डॉ. धिरज शिंदे	मौखिक इतिहासलेखन परंपरेतील महत्वाचे साधन: पोवाडा	३०
५	धैर्यशील जाधव	मौखिक इतिहास: स्थानिक इतिहासाची एक महत्त्वाची अभ्यासशाखा	३६
६	डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	मौखिक इतिहास लेखन	४०
७	प्रा. (डॉ.) महावीर कांबळे	सत्यशोधकी जलसे आणि आंबेडकरी जलसे यांचा अनुबंध	४४
८	प्रा. डॉ. गोपाळ गावडे	चंदगड परिसरातील लग्नविधी एक सांस्कृतिक संचित	४८
९	डॉ. श्री. महादेव इरकर	मेंढपाळ धनगर जमातीच्या लोकसाहित्यातील नीतिमत्ता व निसर्गविषयक अनुभवचित्रण	५६
१०	डॉ. संभाजी शिंदे	लोकसाहित्य: संकल्पना, स्वरूप आणि व्याप्ती	६२
११	सुजाता पाटील	स्त्रीलोकगीते एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	७२
१२	डॉ संतोष शहापूरकर	लोकसाहित्य स्वरूप आणि व्याप्ती	७६
१३	डॉ. मनीषा नायकवडी	स्त्री गीते: परंपरा आणि विशेष	८०
१४	प्रा. (डॉ.) शीला रत्नाकर	लोकसाहित्यातील लोकगीतांतून घडणारे स्त्रियांचे कौटुंबिक समाजजीवन	८८
१५	प्रा. (डॉ.) प्रशांत गायकवाड	लोकसंस्कृतीचे उपासक-वाघ्या-मुरळी	९६
१७	डॉ. जवाहर मोरे	जागरण या लोककलेचे पारंपरिक स्वरूप	१००
१८	डॉ. सतेज दणाणे	लोकसंस्कृती आणि मौखिक परंपरा	१०६

K.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd 1980 Islampur Dist Sangli

'तीन सांस्कृतिक भारता'च्या इतिहास मांडणीत लोकसाहित्याची समर्पकता व बहुसांस्कृतिकतेचा विद्यमान वारसा

डॉ. रामचंद्र पुरे

प्रस्तावना: मानव प्राणी हा संस्कृती निर्माण करणारा आहे. संस्कृतीची जडणघडण प्रागैतिहासिक काळापासून होत राहिली आहे. शिकार, दगडी हत्यारे, अन्नसंग्रहण, शेती, देव, आत्मा, दैवतकथा, संस्कार, विचार व विकार इत्यादी मार्गे संस्कृती विकसित होत राहते. संस्कृतीची व्याख्या करताना इरावती कर्वे म्हणतात, "संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकालविशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती." समूह जीवनाची शाश्वती संस्कृतीमध्ये असते. संस्कृती ही संकल्पना निवारणात्मक न आदर्शात्मक आहे. ती मूल्यात्मक नाही त्यामुळे ती समूहानुरूप बदलत असते. संस्कृतीची संकल्पना व्यापक आहे. धर्म, भाषा, कला, नितीकल्पना, संगीत, साहित्य, अर्थव्यवस्था व कुटुंबव्यवस्था इत्यादी घटकात तिचा पसारा आहे. संस्कृती म्हणजे काय सांगताना *टायलर* म्हणतो,"ज्ञान, विश्वास, कला, आचार, विधी, रिती आणि जिच्यात अनेक गोष्टी सामावून घेण्याची क्षमता असते तिला संस्कृती म्हणतात."

संस्कृतीचा विशेष घटक असणारी लोकसंस्कृती प्रवाही असते. ती विकसित संस्कृती वा सभ्यतेपेक्षाही आदिम असते. तिचे अंतरंग व शाखा बहुविविधांगी असतात. लोकसंस्कृतीचा गाभा कृषी व एतद्देशीय संस्कृतीशी निगडित असतो. लोकसंस्कृतीमध्ये इतर संस्कृतीतील चांगल्या मूल्यांना सामावून घेण्याची क्षमता असते. आदिवासी संस्कृती ही एक लोकसंस्कृतीचाच स्वतंत्र घटक आहे. विविध सण व उत्सव हे लोकसंस्कृतीचे संचित होय. अभिजनांच्या संस्कृत्या या लोकसंस्कृती यांच्यावर हावी होण्याचा प्रयत्न करतात. सण व उत्सव लोकसंस्कृतीचे जिवंत उमाळेच होत. लोकसंस्कृती हे शास्त्र नसून ती जगण्याची कला आहे. त्या भूमीशी नाळ जोडून असतात.

की वर्ड:- लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य, बहुसांस्कृतिकता, इतिहास

संशोधन समस्या: इतिहास संशोधनामध्ये लोकसंस्कृती, लोकसाहित्याचा आधार घेणे अशास्त्रीय मानले जाते. लोकसंस्कृती ही हिंदू संस्कृतीचाच एक भाग मानली जाते. बहूसांस्कृतिकता इतिहासाचा नवा दृष्टिकोन.

संशोधन पद्धती: ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करताना दुय्यम संदर्भ साधनांचा संशोधकाने वापर केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश:

१. लोकसंस्कृती म्हणजे काय हे समजून घेणे.

२. देशी संस्कृती, हिंदू संस्कृती व वैदिक संस्कृतीतला भेद स्पष्ट करणे.

३ भारतात असणाऱ्या भिन्न संस्कृत्यांचा अभ्यास करणे.

४. इतिहास लेखनात लोकसाहित्याचे कसे सहाय्य होते याचा अभ्यास करणे.

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास), मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर

Scanned with OKEN Scanner

इतिहास समजून बसतात व भ्रमिष्ट इतिहास लिहितात. तेव्हा लोकसाहित्याचा आधार सावधतेने घेतला पाहिजे. धोके लक्षात घेतले पाहिजेत. लोकसंस्कृतीचा अभ्यास करताना मौखिक इतिहासाचा आधार घेणे गरजेचे आहे. सांस्कृतिक इतिहास लेखनात लोकसाहित्याचे मोलाचे सहाय्य होते. लोकसाहित्य हे पुरातत्वशास्त्र आणि इतिहास या शास्त्रांच्या अभ्यासाला सहाय्य करते. त्याचप्रमाणे इतिहासाचे अध्ययन लोकसाहित्याच्या आकलनास उपयुक्त ठरते. लोकसंस्कृती व लोकसाहित्याच्या आधारे इतिहासाची मांडणी करून ज्यांना आजपर्यंत इतिहासात स्थान मिळाले नाही अशा तळागाळातील वंचित, उपेक्षित, स्त्रियांचा इतिहास उजागर करता येईल. भारतीय उपखंडाने सदैव बहुसांस्कृतिकता जोपासली आहे. तिचे जतन व संवर्धन केले पाहिजे. कृषिप्रधान मातृसत्ताक देशी संस्कृतीतील सण व उत्सवांचे ब्राह्मणी संस्कृतीने हनन करून तिचे वैदिकीकरण केले आहे. वैदिक संस्कृतीच्या सांस्कृतिक वर्चस्वातून देशी संस्कृतीचे रक्षण करून वेगळेपण सिद्ध करणे गरजेचे आहे. या देशी संस्कृतीच्या शुद्ध स्वरूपाचा अभ्यास व संशोधन होणे गरजेचे आहे. एक धर्म, एक संस्कृती, एक भाषा, एक देश ही संकल्पना बहुसांस्कृतिकता जोपासलेल्या भारताताला व एकात्मतेला धोका आहे. बहुसांस्कृतिकता हाच देशाचा प्राचीन आणि विद्यमान वारसा आहे. वैदिक-ब्राह्मणी सांस्कृतिक वर्चस्वातून देशी वा लोकसंस्कृत्या मुक्त करून शुद्ध स्वरूपात मांडल्या पाहिजेत.

संदर्भ:

१. बाबर अशोक, देशीवादाचे दुश्मन, हर्मिस प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१८, पान नं. ४८.
२. शिंदे विश्वनाथ, लोकसाहित्यमिमांसा भाग दुसरा, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती २००६, पान नंबर १५२.
३. पाटील सुमन, सीमा प्रदेशातील लोकसाहित्य, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००८, पा.नं. ४४.
४. मोरजे गंगाधर, इतिहास आणि लोकसाहित्य, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९९, पान नं. दहा.
५. मोरजे गंगाधर, इतिहास आणि लोकसाहित्य, उपरोक्त, पान नंबर ३९.
६. मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद, पाचवी आवृत्ती २००९, पान नं. ५८.
७. मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, उपरोक्त,पान नं.६१.

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

Existing Inheritance of Folk Culture and Oral Traditions in India

भारतातील लोकसंस्कृती आणि मौखिक परंपरेचा विद्यमान वारसा

Editor

- Dr. Sarjerao Padmakar
- Dr. Haji Nadaf
- Dr. Ranjit Mane

Scanned with OKEN Scanner

Existing Inheritance of Folk Culture and Oral Traditions in India

भारतातील लोकसंस्कृती आणि मौखिक परंपरेचा विद्यमान वारसा

Editor

Dr. Sarjerao Padmakar
Dr. Haji Nadaf
Dr. Ranjit Mane

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1985
Islampur Dist Sangli

Publishers
L.G. Publication, Kolhapur

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

	डॉ. सुरेश शिखरे	मौखिक परंपरा आणि इतिहासलेखन	०१
	डॉ. रामचंद्र घुले	तीन सांस्कृतिक भारताच्या इतिहास मांडणीत लोकसाहित्याची संदर्भता व बहुसांस्कृतिकतेचा विद्यमान वारसा	१८
	डॉ. भीमराव वानोळे	आदिवासींच्या जीवनात मौखिक परंपरेचे महत्व	२६
	डॉ. धिरज शिंदे	मौखिक इतिहासलेखन परंपरेतील महत्वाचे साधन: पोवाडा	३०
	धैर्यशील जाधव	मौखिक इतिहास: स्थानिक इतिहासाची एक महत्त्वाची अभ्यासशाखा	३६
	डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	मौखिक इतिहास लेखन	४०
	प्रा. (डॉ.) महावीर कांबळे	सत्यशोधकी जलसे आणि आंबेडकरी जलसे यांचा अनुबंध	४४
	प्रा. डॉ. गोपाळ गावडे	चंदगड परिसरातील लग्नविधी एक सांस्कृतिक संचित	४८
	डॉ. श्री. महादेव इरकर	मेंढपाळ धनगर जमातीच्या लोकसाहित्यातील नीतिमत्ता व निसर्गविषयक अनुभवचित्रण	५६
०	डॉ. संभाजी शिंदे	लोकसाहित्य: संकल्पना, स्वरूप आणि व्याप्ती	६२
१	सुजाता पाटील	स्त्रीलोकगीते एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	७२
२	डॉ संतोष शहापूरकर	लोकसाहित्य स्वरूप आणि व्याप्ती	७६
३	डॉ. मनीषा नायकवडी	स्त्री गीते: परंपरा आणि विशेष	८०
४	प्रा. (डॉ.) शीला रत्नाकर	लोकसाहित्यातील लोकगीतांतून घडणारे स्त्रियांचे कौटुंबिक समाजजीवन	८८
५	प्रा. (डॉ.) प्रशांत गायकवाड	लोकसंस्कृतीचे उपासक-वाघ्या-मुरळी	९६
७	डॉ. जवाहर मोरे	जागरण या लोककलेचे पारंपरिक स्वरूप	१००
८	डॉ. सतेज दणाणे	लोकसंस्कृती आणि मौखिक परंपरा	१०६

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

लोकसाहित्यातील लोकगीतांतून घडणारे स्त्रीयांचे कौटुंबिक समाजजीवन

प्रा. (डॉ.) शीला रत्नाकर

प्रस्तावना: लोकगीतांची परंपरा फार प्राचीन आहे. समाज अस्तित्वात येऊन त्याचे सामुहिक जीवन सुरु झाले तेव्हापासून लोकगीतांची मौखीक परंपरा अव्याहतपणे सुरु झालेली आहे. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस महाराष्ट्रात 'लोकगीत' संग्रहाचे प्रयत्न काही तुरळक प्रमाणात झाले आहेत. १९३२ साली 'निर्णयसागर' ने 'स्त्रीगीतसंग्रह' प्रसिध्द केला. १८७७ मध्ये राजाराम शास्त्री भागवत यांचा "गोंडी भाषा व गीते" हा लेख 'विविध ज्ञानविस्तारात' लिहून लोकसाहित्यावरील समाजशास्त्रीय आणि स्वतंत्रपणे केलेल्या चर्चेचा प्रारंभ म्हणावा लागेल. १८७८ साली विष्णू शास्त्री चिपळूणकर यांनी एक लोकगीत निबंधमालेत लिहले. महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी गॅझिटियर मध्ये चित्पावनांची माहिती देताना त्यांनी एक लोकगीतही दिले. काशीनाथ वामन लेले यांनी धर्म या मासिकात लिहलेल्या एका लेखात स्त्रीया जी गाणी गातात त्यांची यादी दिली आहे. अभ्यासाच्या दृष्टीने संकलनाचे प्रयत्न फारसे कोणी केले नाहीत म्हणून या कालखंडास धूसर कालखंड असे म्हणतात.

महाराष्ट्रात लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची मुहूर्तमेढ इतिहासात राजवाडे यांनी रोवली. १९१६ ते १९३८ या कालावधीत लोकसाहित्याचे जे लेखन झाले त्याने खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला. १९२० साली राजवाडे यांनी सज्जनगडावरील एक लोकगीत हा लेख लिहून प्रथम लोकगीत हा शब्द वापरला. लोकगीत ही संज्ञा वापरुन त्याची लक्षणे स्पष्ट करणारा हा मराठीतील पहिला लेख. १९३० नंतर लोकगीतांच्या संकलनाचे मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न सुरु झाले. साने गुरुजी यांनी स्त्री गीतातून व्यक्त झालेल्या स्त्री जीवनाचे दर्शन प्रथमत: घडवले. वामनराव आणि काका कालेलकर या दोघांनी मिळून लोकसाहित्याचे मूलधन लोकांसमोर मांडले. पां. श्री. गोरे यांनी वऱ्हाडी लोकगीतांचा संग्रह रसिकांसमोर आणला. डॉ. कमलाबाई देशपांडे यांच्या अपौरुषेय वाङमय १९४४ साली प्रसिध्द झालेल्या ग्रंथाचा अपवाद वगळता लोकसाहित्याच्या स्वरुपाविषयी फारशी चर्चा झालेली दिसत नाही. लोकगीत म्हणजे स्त्रीगीते ही समजून अधिक विकसित होण्यास मदत झाली. ना. रा. शेंडे यांनी लोकसाहित्यसंपदा हा संग्रह दा. गो. बोरसे यांनी संकलित केलेली खानदेशातील गीते, तापितरंग हे लोकगीतांचे संग्रह डॉ. नांदापूरकर यांनी मराठवाड्यातील स्त्रीगीते, माहेरचे मराठी, मराठीचा मोहोर, मराठीची माया इत्यादी संग्रह प्रसिध्द झालेले दिसून येतात. त्याचबरोबर प्रतिमा, संजीवनी, चित्रमयजगत, शालापत्रक, स्त्रीसह्याद्री, साहित्य, सत्यकथा, विविधवृत्ती, ज्योत्सना, नवयुग, वाङ्मय शोभा, यशवंत, धर्नुधारी, मौज, अभिरुची, माऊली, मन्वंतर, संजीवन, नवभारत, प्रसाद या नियतकालिकात लोकवाङमयावर लेख प्रसिध्द होऊ लागले. लोकवाङमय संकलनाला बहर आला. लोकसाहित्याच्या संकलनात आणि अभ्यासात शास्त्रीय दृष्टीचा अभाव असला तरी दुर्गाबाई भागवत यांचे लोकसाहित्याची रुपरेषा लोकसाहित्याविषयी त्यांनी केलेल्या लेखनातून मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांची भक्कम बैठक झालेली दिसून येते.

मराठी विभागप्रमुख, मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर.

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989

Scanned with OKEN Scanner

दुराव्याची भावना लोकसाहित्यात आढळत नाही. नणंद भावजयीचे वैर भयानक रीतीने वर्णन करणारे गीत फेराच्या गीतातून येते.

"सुनेला सासुरवास, नणंदबाईची लावणी
कळ लाविते येऊन, दीड दिवसाची पाहुणी"

कुटुंबातील व्यक्तीविषयी अनुकूल आणि प्रतिकूल अशा भावना स्त्रियांच्या लोकगीतातून व्यक्त झालेल्या दिसतात. यातून तत्कालीन समाजजीवनाचे चित्रण येते.

समारोप: लोकसाहित्याचा अभ्यास एकूण समाजजीवनाच्या संदर्भातच करावा लागतो. समाजजीवनातील परिवर्तनानुसार लोकसाहित्यात देखील परिवर्तने होत असतात. त्याचप्रमाणे लोकसाहित्यातील प्रेरणेनुसार लोकसाहित्य घडत असते. लोकसाहित्य आणि समाजजीवन यांचा सहसंबंध लक्षात घेतला तर लोकगीतांमागील प्रेरणा संमीश्र स्वरुपाच्या असतात. हे लक्षात येते त्यात व्यक्तीगत सामाजिक आणि कलात्मक या प्रेरणांचा संयोग असतो. काही लोकगीतांची निर्मिती होत असली तरी समाजजीवनातील त्यांच्या दिर्घ आणि मौखिक स्वरुपाच्या अस्तित्वामागे प्रामुख्याने सामाजिक स्वरुपाच्या प्रेरणा असतात. त्यातून सामूहिक जीवनाचा अविष्कार होतो ज्या लोकसमूहात लोकगीत मौखिक परंपरेने प्रचलित असते त्या समूहाच्या माणसांची, जीवनविशेषांची त्यात अभिव्यक्ती होते. मानवी जीवनाच्या सर्व अंगाच्या संदर्भासह लोकगीत अवतरते म्हणूनच विशिष्ट लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. समाजजीवनाच्या विविध अंगाशी संबंधित असलेल्या कार्याशी लोकगीते निगडीत असतात. लोकगीतांच्या उगमाचा शोध घेणे अवघड असते. लोकगीते ही अल्पाक्षरांत रुढ झालेली बोलीभाषेत असतात. लोकगीतांमध्ये स्त्रीयांचा मोठा सहभाग असल्यामुळे स्त्रीयांच्या लोकगीतातून कौटुंबिक जीवनाचे सामाजिक संदर्भ येतात.

संदर्भ:

१. मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', पृ.क्र.२३९
२. तत्रैव, पृ. क्र. २२८
३. भागवत दुर्गाबाई,'लोकसाहित्याची रूपरेखा' पृ.क्र.२७५, २७६
४. तत्रैव, पृ. क्र. ४५
५. बनहट्टी श्री. ना., 'लोकगीतातील प्रेरणा', साजशिणगार संपादक, सरोजिनी बाबर, महाराष्ट्र लोकसाहित्यमाला पृ.क्र.४५
६. मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप' पृ.क्र. २२६
७. उपाध्याय कृष्णदेव, 'हिंदी साहित्य का बृहत इतिहास' खंड १६, प्रस्तावना
८. कर्वे इरावती, 'मराठी लोकांची संस्कृती' पृ.क्र. २५२
९. डॉ. शिंदे विश्वनाथ , 'लोकसाहित्यमीमांसा' पृ.क्र. १९०

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता™

One Day National Interdisciplinary Conference 28 April 2023
Organized by Rayat Shikshan Sanstha'sProf. Dr. N.D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

Rayat Shikshan Sanstha's

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)
One Day National Interdisciplinary Conference
On
Literary Trends and Issues in 21stCentury

Friday, 28 April 2023

Organized by

Departments of Marathi, Hindi, English, and IQAC

Chief Editor: - Dr. Gholap Bapu Ganpat

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1969 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

20.	प्रा.अलका ज्ञानेश्वर घोडके	इक्कीसवीं सदी के संदर्भ में सुषमा मुनींद्र की कहानियों में सामाजिक संवेदना	96
21.	डॉ. महादेवी दुंडपपा गुरव	इक्कीसवी सदी के हिदीं साहित्य में नारी चित्रण	101
22.	श्रीमती गिरिजा प्रतापसिंह कोकरे देसाई	21वीं सदी की बदलती पत्रकारिता	105
23.	श्री. निलेश सखाराम डामसे	"अश्विनी कुमार पंकज की कहानियों में आदिवासी विमर्श"	108
24.	कु.सुनीता ज्योतीराम अड़सुळ,	"इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में पर्यावरण"	112
25.	प्राजक्ता राजेंद्र प्रधान	"पर्यावरण अस्मिता का प्रेरक उपन्यास- एक उम्मीद और "	118
26.	अरुण विठ्ठल कांबळे	इक्किसवी सदी के हिंदी आदिवासी कविताओं में नारी चित्रण	123
27.	डॉ. सुनील बेंद्रे	इक्कीसवीं सदी के हिंदी साहित्य में चित्रित दलित विमर्श	131
28.	श्री.पास्ते हरिप्रसाद	हिंदी काव्य के शलाका व्यक्तित्व: नागार्जुन	134
29.	डॉ.युवराज माने	मरे हुये घर का सन्नाटा में चित्रित सामाजिक संवेदना	137
30.	Dr. Santosh Dadu Ghangale	The Quest for Freedom in Maya Angelou's *I Know Why the Caged Bird Sings*	143
31.	Jitender Kumar Dr. Ravindra S. Mhasade	The Class And Caste Conundrum: A Study Of Selected Short Stories Of Mulk Raj Anand	146
32.	Miss Rutuja Prakash Ravtale	VIJAY TANDULKAR'S 'FRIEND'S STORY' AS A SOCIO- PSYCHOLOGICAL DEMONSTRARTION OF HOMOSEXUALS	154
33.	Mr. Ramkrushn Dnyandev Kale	Cultural Studies: Exploring Key Concepts, Theories, and Methodologies for Understanding Society and Culture	159
34.	Prof. Shaphik K. Shaikh	An Exploration of Culture and Class in Aravind Adiga's The White Tiger	162
35.	Miss. Asha Vitthal Sutar	Horror And Thriller In The Novels Of Julia Heaberline	166
36.	Prof. Pallavi Bajirao Kolhe	Portrayal of Women in Twenty-first Century Indian English Literature	171
37.	Prof. Satish Sahebrao Vairal	Reevaluating the perspective of Indian Students to the subject Literary Theory and Criticism	175

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1965

Scanned with OKEN Scanner

"अश्विनी कुमार पंकज की कहानियों में आदिवासी विमर्श"

श्री. निलेश सखाराम डामसे
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
मालती वसंतदादा पाटील
कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर

सारांश-
आज विकास के नाम पर जो जंगल तोड़े जा रहे हैं इस से सदियों से जंगल पर आश्रित जीवन जीनेवाले आदिवसी जंगलों से बाहर खदेड़े जा रहे हैं। जंगल की जिस जमीन को आदिवासियों ने उपजाऊ बनाया था उसी जमीन को अब खदानों का रूप दिया जा रहा है। आदिवासियों के क्षेत्र में बड़े-बड़े बाँध बनाकर शहरों को पानी पहुंचाया जा रहा हैं किन्तु वहाँ के आदिवासियों को पीने के पानी के लिए कोसों दूर भटकना पड़ रहा है। अब अपने अधिकार के प्रति जागृत, शिक्षा तथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विचारों से प्रभावित होकर अपनी जमीन, जल, जंगल की रक्षा के लिए संघर्ष करनेवाला, प्रसंगपर हथियार उठानेवाला,मुख्य प्रवाह के भ्रष्टाचार के कारण आत्महत्या करनेवाला धन सिंह जैसाआदिवासी हमें अश्विनी कुमार पंकज की कहानियों में मिलता है।
अश्विनी कुमार पंकज का जन्म 9 अगस्त,1965 को हुआ। इन्होंने राँची विश्वविद्यालय से हिंदी में स्नातकोत्तर शिक्षा पूरी करने के पश्चात ये रंगकर्म,कविता-कहानी, आलोचना, पत्रकारिता एवं डॉक्यूमेंटरी से जुड़े रहे हैं। जन संस्कृति मंच एवं उलगुलान संगीत नाट्य दल, राँची के संस्थापक संगठक सदस्य रहे हैं। आदिवासी त्रैमासिक पत्रिका 'रंगवार्ता', 'जोहार साहिया', अखबार 'जोहार दिसुम खबर' आदि का संपादन- प्रकाशन इन्होंने किया है। प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन, राँची के साथ जुड़कर आप आदिवासी भाषा, संस्कृति और समाज के लिए कार्य कर रहे है। कहानी, कविता, आलोचना, उपन्यास, नाटक, जीवनी आदि विधाओं में अश्विनी कुमार पंकज ने लेखन किया है।

मूल शब्द- आदिवासी, जनजाति, वनवासी, संस्कृति, मुख्य प्रवाह

'आदिवासी' शब्द ऐसे जन समुदाय का प्रतिनिधित्व करता है जो इस धरती का मूल निवासी है। जो आज भी घने जंगलों, दुर्गम पर्वतों तथा घाटियों में निवास करता है। धरती का मूल निवासी होने के कारण ही विश्व के सभी देशों में आदिवासी समाज मिलता है। हमारे देश में आदिवासियों को गिरीजन, वनवासी, मूल निवासी, अनुसूचित जनजाति आदिकई नामों से जाना जाता है। आदिवासी यह शब्द'आदि' और 'वासी' इन दो शब्दों के योग से बना है। इस शब्द में 'आदि' का अर्थ प्राचीन, पहला, प्रथम, आरंभिक एवं मूल ऐसा होता है। तो 'वासी' का अर्थ बसा हुआ, रहनेवालाया निवासी ऐसा होता है। इस प्रकार आदिवासी इस शब्द का अर्थ किसी विशिष्ट भू-प्रदेश में शुरू से मूल रूप में रहने वाला इस प्रकारका होता है।नालंदा विशाल शब्दसागर में कहा गया है कि, "किसी देश या प्रांत के वे निवासी जो बहुत पहले से वहाँ रहते आए हैं और उनके बाद अन्य लोग वहाँ आकर बसे हो ऐसे आदिम निवासी"1। तो रामणिका गुप्ता जी आदिवासी कौन है? बताते हुए कहती हैं कि,"सदियों से छला-सताया, नंगा किया और सोची-समझी साजिश के तहत वन-जंगलों में जबरन भगाया जाता रहा एक असंगठित मनुष्य। वह मनुष्य, जो अपनी स्वतन्त्र परम्परा सहित, सहस्त्र सालों से गाँवों-देहातों से दूर घने जंगलों में रहने वाला सन्दर्भहीन मनुष्य हैं- जो एक विशेष पर्यावरण में अपने सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्यों को जान की कीमत पर संजोये, प्रकृतिनिष्ठ, प्रकृति-

Mahavidyalaya ... 1989

काम मिला था। धन सिंह ने सतहत्तर रुपये प्रतिदिन के हिसाब से साथ दिन काम किया था। उसकी मजदूरी चार हजार छः सौ रुपये होती थी। इन रुपयों से वह पत्नी का श्राद्ध कर सकता था, किन्तु चार महीने होने के बाद भी उसे पैसे नहीं मिले थे। दफ्तर से भी जानकारी नहीं मिल पाई थी। ऐसे में तीन दिनों से उसके घर में खाना नहीं बना था। बच्चे भूक से बिलबीला रहे थे। तब उसने किसान की सबसे बड़ी पूंजी गाय का बछड़ा बेच दिया। इससे उसे तेरह सौ रुपये मिले, इनमें से आठ सौ बहत्तर रुपये का चावल,नमक,,तेल और जरूरत का समान खरीदा। उस रात महीनों बाद उसके बच्चों ने भरपेट खाना खाया था। दूसरे दिन सुबह उसकी लक्ष पेड़ पर लटकती मिली थी।"अखबारों में लगातार छप रही रिपोर्टों और विभिन्न सरकारी व गैर-सरकारी जांच एजंसियों ने धन सिंह मुंडा की आत्महत्या के लिए नरेगा में व्याप्त लालफीताशाही और भ्रष्टाचार को जिम्मेदार ठहराया।"9 इसप्रकार प्रस्तुत कहानी में धन सिंह जैसे एक गरीब आदिवासी को नरेगा योजना में व्याप्त लालफीताशाही और भ्रष्टाचार के कारण आत्महत्या करनी पड़ी इसका चित्रण लेखक ने किया है।

संदर्भ-

1. सं.नवल जी, नालंदा विशाल शब्दसागर, पृ. सं. 126
2. आदिवासी कौन, संपा. रमणिका गुप्ता, पृ. सं. 26
3. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 8
4. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 55
5. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 31
6. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 45
7. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 46
8. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 48
9. पेनाल्टी कॉर्नर, अश्विनी कुमार पंकज, पृ. सं. 49

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Islampur, Dist. Sangli Estd.1989

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed and Refereed Journal ISSN (Online) 2583-181X

International Journal of Humanities, Social Science, Business Management & Commerce (IJHSSBMC)

A Quarterly International Research Journal of Humanities, Social Science, Business Management & Commerce

SRJIF Impact Factor (2023): 8.1

Volume 8, Issue 1 (March 2024)

Editor-in-Chief

Dr. Anant N. Shinde

Guest Editor

Dr. Gorakhnath Kirdat

Infinity Academic & Research Association Sambhajinagar (MS) India

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

13	हिंदी कविता में आदिवासी स्त्री चेतना के स्वर - प्रा. डॉ. आरिफ शौकत महात	69 – 78
14	महिलाओं की आत्मकथाओं में अभिव्यक्त हाशिए का समाज - नम्रता नितिन काडगे	79 – 83
15	२१वीं सदी के भारतीय भाषाओं से अनूदित हिंदी काव्य में चित्रित हाशिए का समाज - डॉ. सूरज बाळासो चौगुले	84 – 89
16	ज्योत्स्ना मिलन की लोकप्रिय़ कहानिय़ों में चित्रित उपेक्षित नारी पात्र - कुमारी शकुंतला दशरथ कुंभार	90 – 93
17	'धूणी तपे तीर' में चित्रित हाशिए का समाज - वर्षा गजानन पाटील	94 – 97
18	२१वीं सदी के उपन्यास में हाशिए का समाज 'मुक्तिपर्व' उपन्यास के विशेष संदर्भ में - मनीषा दीपक केळूसकर; प्रो. डॉ. सुनील बनसोडे	98 – 101
19	आधुनिक हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श (चित्रा मुदगल के 'गिलिगडु' उपन्यास के संदर्भ में) - सुश्री: श्रीदेवी भवन वाघमारे	102 – 106
20	'पिछले पन्ने की औरतें' उपन्यास में व्यक्त बेड़िया समुदाय की स्त्रियोंकी व्यंथा - डॉ. चंद्रकांत यादु बंडेवार	107 – 110
21	अलका सरावगी के कोई बात नहीं उपन्यास में दिव्यांग विमर्श - जयश्री पांडुरंग चव्हाण	111 – 116
22	आदिवासी समाज की स्थिति तथा हिंदी उपन्यास - प्रा. डॉ. अजयकुमार कृष्णा कांबळे	117 – 120
23	२१वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित हाशिए का समाज (वृद्ध विमर्श के विशेष संदर्भ में) - डॉ. नितीन हिंदुराव कुंभार	121 – 124
24	आदिवासी हिंदी कहनी में चित्रित घुमंतू जीवन - प्रा. निलेश रामाराम डामसे	125 – 129

Open Access

IJHSSBMC
ISSN (online) : 2583-181X

International Journal of Humanities, Social Science, Business Management & Commerce
(An International Peer-reviewed & Refereed Scholarly Open Access Journal)
ISSN (Online): 2583-181X
Journal homepage: https://ijhsbc.iar-a.com/
Vol. 08, Issue 01, March 2024; Pages 125 – 129
DOI: 10.5281/zenodo.10483196
SRJIF Impact Factor (2023): 8.1

Original Research Article

आदिवासी हिंदी कहनी में चित्रित घुमंतू जीवन

प्रा. निलेश सखाराम डामसे

अध्यक्ष, स्नातक एवं स्नातकोत्तर हिंदी विभाग, मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर ४१५४०९ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: profnilesh.damse07@gmail.com

Received: 05 January, 2024 | Accepted: 10 January, 2024 | Published: 11 January, 2024

शोध-सारांश

शुरू में मनुष्य का जीवन घुमंतू रूप में ही रहा है। पेट भरने के लिए वह सदियों तक घुमंतू बनकर जंगलों में घूमता रहा है। हिंदी आदिवासी कहानियों में आदिवासी समाज के घुमंतू जीवन का बड़े ही वास्तविक यथार्थ के साथ चित्रण हुआ है।'पेनाल्टी कॉर्नर' यह अश्विनी कुमार पंकज द्वारा लिखित कहानी संग्रह है। इस कहानी संग्रह का प्रथम संस्करण 2009 में प्रकाशित हुआ है।'ऑपरेशन सिद्धार्थ' कहानी की एंजेल को अपने परिवार की जिम्मेदारी के कारण ही दिल्ली जाना पड़ा। 'जिस दिन बुद्ध मुस्कुराये' कहनी के माध्यम से देश का विकास और इस विकास की दूसरी बाजू आदिवासी समाज के लिए किस प्रकार विनाश है इसका चित्रण हुआ है। सुसाना के माध्यम से अपने परिवार की जिम्मेदारी संभालते हुए अँधेरे से डर के बावजूद कड़ाके की सर्दी में अपनी इज्जत दांव पर लगाकर किस प्रकार रोजी रोटी कमानी पड़ती है इसका चित्रण 'गाड़ी लोहरदगा मेल' कहानी में हुआ है।खनिजों के कारण देश विकास जरूर कर रहा है किंतु, दूसरी ओर इन खदानों के क्षेत्र में रहने वाले आदिवासी समाज का जीवन पूरी तरह से उजड़ गया है। परिणाम स्वरूप अपने ही क्षेत्र से उन्हे घुमंतू बनकर निर्वासित होना पड़ रहा है।

बीज शब्द: आदिवासी, घुमंतू, सभ्यता, जनजाति, भटकना, विकास, समाज

प्रस्तावना

मनुष्य उतक्रान्ति का इतिहास देखने पर हमें पता चलता है कि शुरू में मनुष्य का जीवन घुमंतू रूप में ही रहा है। पेट भरने के लिए वह सदियों तक घुमंतू बनकर जंगलों में घूमता रहा है। आज सभ्यता के विकास के बाद भी अनेक घुमंतू जनजातियाँ पूरे देश में सर्व व्याप्त हैं। प्राचीन काल से ही अस्थिर एवं असुरक्षित जीवन इन जनजातियों के नसीब आया हुआ है। सभ्यता के विकास के बाद भी परंपरागत गाँव और समाज व्यवस्था में इन्हे कोई स्थान नहीं मिल पाया। आज के

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ सूची

१. भारतीय समाजविज्ञान कोश – भाग 3 - गर्गे स.मां. पृष्ट 392

२. मराठी विश्वकोश- भाग 12 – जोशी लक्ष्मण शास्त्री पृष्ट 12

३. महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृति व साहित्य - डॉ. कदम नागनाथ पृष्ट 12

४. भारतीय आदिमजाती सेवक संघ- रघवीश व्ही.- पृष्ट 49-50

५. पेनाल्टी कॉर्नर – अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन-2009 पृष्ट 77

६. पेनाल्टी कॉर्नर – अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन -2009 पृष्ट 78

७. पेनाल्टी कॉर्नर – अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन -2009 पृष्ट 82

८. पेनाल्टी कॉर्नर – अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन -2009 पृष्ट 82

९. पेनाल्टी कॉर्नर – अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन -2009 पृष्ट 86

१०. पेनाल्टी कॉर्नर – अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन -2009 पृष्ट 96

११. इसी सदी के असुर - अश्विनी कुमार पंकज – प्यारा केरकेट्टा फाउण्डेशन -2009 पृष्ट 96

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya, Estd.1989, Islampur, Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

शिवाजी विश्वविद्यालय,

कोल्हापुर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist.Sangli

एम. ए. भाग-2 : हिंदी

अनिवार्य बीजपत्र 9 और 13; सत्र 3 और 4

आधुनिक हिंदी काव्य

(नई शिक्षा नीति 2020 के अनुसार पुनर्रचित पाठ्यक्रम शैक्षिक वर्ष 2023-2024 से)

Scanned with OKEN Scanner

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

आधुनिक हिंदी काव्य
एम. ए. भाग-2
हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र-9 और 13

इकाई लेखक

लेखकाचे नाव	घटक क्रमांक	
	सत्र-3	सत्र-4
★ डॉ. अशोक मरळे मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, उरुण इस्लामपुर, ता. वाळवा, जि. सांगली	1	1
★ प्रो. डॉ. सुनील बापू बनसोडे जयसिंगपुर कॉलेज, जयसिंगपुर तार. शिरोळ, जि. कोल्हापुर	2, 3	-
★ प्रो. डॉ. विजय महादेव गाडे बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी, ता. पलूस, जि. सांगली	4	3
★ प्रो. डॉ. एन. आय. शेख श्री विजयसिंह यादव कॉलेज, पेठवडगांव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापुर	-	2
★ डॉ. विजय सदामते हिंदी अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर	-	4

■ सम्पादक ■

प्रो. डॉ. सुनील बापू बनसोडे
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
जयसिंगपुर कॉलेज, जयसिंगपुर,
ता. शिरोळ, जि. कोल्हापुर

प्रो. डॉ. एन. आय. शेख
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
श्री. विजयसिंह यादव कॉलेज, पेठवडगांव,
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापुर

Scanned with OKEN Scanner

इकाई 1

कामयनी (चिंता, श्रद्धा एवं इडा सर्ग)

– जयशंकर प्रसाद

अनुक्रम –

1.1 उद्देश्य

1.2 प्रस्तावना

1.3 विषय विवेचन

- 1.3.1 जयशंकर प्रसाद का जीवन परिचय
- 1.3.2 'कामायनी' का परिचय (चिंता, श्रद्धा, इडा सर्ग)
- 1.3.3 विवेच्य सर्ग का आशय
    - 1.3.3.1 'चिंता' सर्ग का आशय
    - 1.3.3.2 'श्रद्धा' सर्ग का आशय
    - 1.3.3.3 'इडा' सर्ग का आशय
- 1.3.4 'कामायनी': प्रमुख पात्र
- 1.3.5 'कामायनी' की ऐतिहासिकता

1.4 स्वयंअध्ययन के लिए प्रश्न

1.5 पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

1.6 स्वयंअध्ययन के प्रश्नों के उत्तर

1.7 सारांश

1.8 स्वाध्याय

1.9 क्षेत्रीय कार्य

1.10 अतिरिक्त अध्ययन के लिए

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

इकाई		पृष्ठ
	सत्र–3 अनिवार्य बीजपत्र–IX	
1.	कामायनी (चिंता, श्रद्धा एवं इडा सर्ग) – जयशंकर प्रसाद	1
2.	कुरूक्षेत्र – रामधारी सिंह 'दिनकर'	42
3.	1. कुकुरमुत्ता – सूर्यकांत त्रिपाठी निराला	68
	2. सरोजस्मृति – सूर्यकांत त्रिपाठी निराला	99
4.	यशोधरा – मैथिलीशरण गुप्त	116
	सत्र–4 अनिवार्य बीजपत्र–XIII	
1.	चाँद का मुँह टेढा है, ब्रह्मराक्षस, अंधेरे में – गजानन माधव मुक्तिबोध	163
2.	'संसद से सडक तक', 'कल सुनना मुझे' नक्सलबाड़ी, मोचीराम, अकाल दर्शन, रोटी और संसद – धूमिल	195
3.	'नए युग में शत्रु' (नये युग में शत्रु, यथार्थ इन दिनों, हमारे शासक, यह नंबर मौजूद नहीं, भूमंडलीकरण, माँ की स्मृति, कॉलगर्ल, शरीर, आदिवासी, पैसा) (दस कविताएँ) – मंगलेश डबराल	218
4.	बस्स! बहु हो चुका – ओमप्रकाश वाल्मीकि (शायद आप जानते हैं, मुट्ठीभर चावल, बाहर जाएंगे एक दिन, घृणा तुम्हे मार सकती है, पण्डित का चेहरा, घृणा और प्रेम कहाँ से शुरू होता हैं, कभी सोचा था, कविता सिर्फ कविता होती है, आदिम रुप, बस्स! बहुत हो चुका)	259

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya, Islampur, Dist. Sangli, Estd. 1981

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

इकाई 1

चाँद का मुँह टेढा है, ब्रह्मराक्षस, अंधेरे में

– गजानन माधव मुक्तिबोध

1.1 उद्देश्य।

1.2 प्रस्तावना।

1.3 विषय विवेचन।

1.3.1 गजानन माधव मुक्तिबोध का जीवन परिचय।

1.3.2 'चाँद का मुँह टेढा है' कविता का परिचय।

1.3.3 'चाँद का मुँह टेढा है' कविता का आशय।

1.3.4 'ब्रह्मराक्षस'कविता का परिचय।

1.3.5 'ब्रह्मराक्षस' कविता का आशय।

1.3.6 'अंधेरे में' कविता का परिचय।

1.3.7 'अंधेरे में' कविता का आशय।

1.3 स्वयं अध्ययन के प्रश्न।

1.4 पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ।

1.5 स्वयं अध्ययन प्रश्नों के उत्तर।

1.6 सारांश।

1.7 स्वाध्याय।

1.8 क्षेत्रीय कार्य।

1.9 अतिरिक्त अध्ययन के लिए।

1.1 उद्देश्य :

इस इकाई के अध्ययन के बाद आप –

1. मुक्तिबोध के व्यक्तित्व एवं कृतित्व से परिचित होंगे।
2. 'चाँद का मुँह टेढा है' 'ब्रह्मराक्षस' और 'अंधेरे में' कविता के आशय से परिचित होंगे।

Estd.1985 ... Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

4. कवि जयशंकर प्रसाद 'कामायनी' के द्वारा कौनसा संदेश देना चाहते हैं।

5. 'कामायनी' महाकाव्य का कलापक्ष विशद कीजिए।

1.9 क्षेत्रीय कार्य :

1. 'कामायनी' महाकाव्य का कथानक मराठी में लिखिए।

2. 'कामायनी' के आधारपर मराठी में निबंध लिखिए।

3. 'कामायनीफ के आधारपर मराठी महाकाव्य परंपरा का अध्ययन कीजिए।

1.10 अतिरिक्त अध्ययन के लिए :

1. 'कामायनी' -जयशंकर प्रसाद, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1976

2. हिंदी के आधुनिक प्रतिनिधि कवि- डॉ. व्दारिकाप्रसाद सक्सेना, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा, द्वि. सं. 1971

3. 'कामायनी' एक पुनर्विचार-गजानन माधव मुक्तिबोध, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, ग्यारहवाँ संस्करण, 2015.

4. बीसवीं शती की श्रेष्ठतम काव्यकृति : कामायनी- गंगाप्रसाद पाण्डेय, प्रकाशक साहित्य भवन, इलाहाबाद, सं. 1964

5. कामायनी लोचन- डॉ. उदयभानू सिंह, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, सं. 2011

□□□

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

शिवाजी विश्वविद्यालय,

कोल्हापुर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-1 : हिंदी

प्रथम सत्र

पटकथा लेखन

द्वितीय सत्र

लघुपट निर्माण

(नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के नुसार पुनर्रचित पाठ्यक्रम शैक्षिक वर्ष 2023-2024 से)

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर
महाराष्ट्र

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

प्रथम सत्र

पटकथा लेखन

द्वितीय सत्र

लघुपट निर्माण

नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के नुसार सुधारित पाठ्यक्रम
(शैक्षिक वर्ष 2023-24 से)

एम. ए. भाग–1 : हिंदी

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd 1989 Islampur Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

दूरशिक्षण और ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

सत्र–1 : पटकथा लेखन
सत्र–2 : लघुपट निर्माण
एम. ए. भाग–1

लेखकाचे नाव	घटक क्रमांक
सत्र–1 : पटकथा लेखन	
★ प्रो. (डॉ.) रमेशकुमार गवळी अध्यक्ष, हिंदी विभाग (U.G. & P.G.) कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बुद्रुक, पोस्ट शिवनगर ता. कराड, जि. सातारा	1, 2
सत्र–2 : लघुपट निर्माण	
★ प्रा. निलेश डामसे अध्यक्ष, हिंदी विभाग सौ. मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर, ता. वाळवा, जि. सांगली	1, 2

■ सम्पादक ■

प्रो. (डॉ.) रमेशकुमार गवळी
कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बुद्रुक,
पोस्ट शिवनगर, ता. कराड, जि. सातारा

प्रो. (डॉ.) सातापा शामराव सावंत
अध्यक्ष, हिंदी अध्ययन मंडल,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर तथा
विलिंग्डन कॉलेज सांगली, जि. सांगली

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist.Sangli

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-43 Nov-Dec 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-4 *Issue-43*

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: *https://ijaar.co.in*

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com

For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde
Dr. L. R. Rathod
Dr. S. B. Abhang
Dr. M. H. Lohgaonkar
Dr. M. B. Potdar
Mr. V. P. Dhulap
Dr. S. P. Mali
Dr. R. D. Bodare
Dr. P. K. Pandey
Dr. A. G. Koppad
Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. D. T. Bornare

MVP Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist Sangli

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Scanned with OKEN Scanner

Front Page दोन

Shraddhavan Labhate Dyaanam

SHAHAJIRAJE MAHAVIDYALAYA, KHATAV

At- Post Khatav, Teh.- Khatav, Dis- Satara Maharashtra (India)

Website- https://srm.ac.in

Department of Botany, Chemistry, Mathematics, Physics and Geography

&

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Affiliated to

Shivaji University, Kolhapur

INTERNATIONAL E-CONFERENCE

Science, Technology and Society: A Global Perspective (IESTSGP-2023)

Date: 28th December 2023 Day-Thursday

Certificate

This is to certify that Prof. /Dr. /Mr. /Ms. *प्रा.संजय.रावसाहेब चव्हाण, मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर, मु.पो.ता.वाळवा.जि.सांगली* has participated in One Day Multidisciplinary International E-Conference on *"Science, Technology and Society: A Global Perspective (IESTSGP-2023)"* Organized by the **Shahajiraje Mahavidyalaya, Khatav & Department of Botany, Chemistry, Mathematics, Physics, Geography and Internal Quality Assurance Cell (IQAC)** Date- 28th December 2023, Day– Thursday

He/She has participated and presented a research paper entitled *'ग्रामीण कवी मनातील शेतकरी जीवन'*

Dr. Mayur N. Yelmar
Assistant Professor
Head, Dept. of Geography

Dr. P. B. Kamble
Assistant Professor
Head Dept. of Botany

Dr. Arvind Yelpale
Principal
Shahajiraje Mahavidyalaya, Khatav

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

23	A Critical Review on Challenges and Threats and Ways for Securing Wireless Networks **Kamal Kishore Prasad**	89-94
24	Exploration of Ecological Issues in Amitav Ghosh's "The Hungry Tide" **Dr. Pranjali Bhanudas Vidyasagar**	95-97
25	Environmental Water Pollution Mula and Mutha River – A Case Study Pune **Dr. Santosh Maruti Shinde**	98-101
26	Tempered Futures: Projections and Impacts of Temperature Change in India -Effect of Atmospheric Aerosols **G. M. Pushpanjali**	102-105
27	भारतातील आर्थिक सुधारणा (१९९१ नंतर) काळातील विदेशी थेट गुंतवणुकीचा तुलनात्मक अभ्यास **प्रा.दिनेश यादवराव पारखे**	106-111
28	भूमितीय पैलू: भंडारा जिल्ह्यातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र, आकारमितीय अध्ययन **डॉ अरुणा बावनकर**	112-120
29	व्यापारिक कृषि विकास से जुडी प्रबंधकीय समस्याऐं एंव निदानात्मक सुझाव तथा कृषि नवाचार **डॉ. भुपेन्द्र कुमार जौंगिड**	121-126
30	भारतातील जैवविविधता ऱ्हासाची कारणे आणि संवर्धन **डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे**	127-129
31	आसना नदी खोऱ्यातील बदलत्या हवामानाचा भौगोलिक अभ्यास **कु. वाघमारे पार्वती प्रभाकर**	130-133
32	खनिज तेलाचे साठे आणि उत्पादन यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे. **कु. अश्विनी रोहिदास भोईर**	134-138
33	ग्रामीण जीवनातील शेतकरी **डॉ.शेखर सुभाष खोत**	139-142
34	फाईव आईज : खुफिया एजेंसी **श्रीमति कांति सिंह काठेड़**	143-144
35	ग्रामीण कवी मनातील शेतकरी जीवन **प्रा.संजय.रावसाहेब चव्हाण**	145-149

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.43 Nov-Dec 2023

'ग्रामीण कवी मनातील शेतकरी जीवन'

प्रा.संजय.रावसाहेब चव्हाण
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर
मु.पो.ता.वाळवा.जि.सांगली
Corresponding Author - प्रा.संजय.रावसाहेब चव्हाण
ईमेल- sanjaychavan14431@gmail.com

प्रास्ताविक:

ग्रामीण जीवनामध्ये शेती शेतीशी निगडित पाऊस शेतीशी निगडित कालचक्र शेतीचे निगडित जनावरे आणि अशाच इतर सर्व घटकांचा कृषी संस्कृतीत समावेश होतो गाव गाड्यांमध्ये शेती हाच प्रमुख घटक आहे भारतीय शेती प्रामुख्याने निसर्गावर अवलंबून आहे आज पाऊस पडला नाही की संबंध संबंध ग्राम जीवन कोमेजून जाते पाऊस पडला की फुलून येते आणि निसर्ग हात लहरी आहे त्यातून शेतकऱ्याची होणारे वातात ग्रामीण साहित्यात वेगवेगळ्या वांग्मय प्रकारातून मांडलेली दिसते. सर्व दूर पसरलेल्या ग्रामीण हृदयाची स्पंदने महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी मांडले शेतकऱ्यांच्या जीवनातले वास्तव मराठी साहित्यात प्रथमच प्रकट झाले.

ग्रामीण साहित्य व्याख्या:

ग्रामीण साहित्य बद्दल जे निवडक विचार प्रकट केले गेले त्यातून ग्रामीण साहित्य विषयक तयार upझालेले विचारातून" " साहित्य हे व्यक्ती केंद्रित तर असतेच पण त्या व्यक्ती मनाच्या जडणघडणीस कृषी केंद्रित संस्कृती या संस्कृतीने निर्माण केलेले लोकमानस या संस्कृतीसाठी निर्माण झालेला गाव गाडा किंवा तत्सम कृषी उपयोगी समाज रचना इत्यादी घटक जबाबदार असल्याने त्या व्यक्तिमत्त्वाला केंद्रस्थानी ठेवून विहित असताना उपरोक्त घटक सहजपणे ध्वनीत होत जातात आणि त्यातूनच ग्रामीण साहित्य आकार घेत जाते" त्यास ग्रामीण साहित्य असे म्हणतात. ग्रामीण जीवनाचे दर्शन कथा कविता कादंबरी आत्मचरित्र इत्यादी वांड.मय प्रकारातून अनेक अभ्यासकांनी समर्पकपणे मांडलेले दिसून येत असले तरी ग्रामीण कवितेतील शेतकरी जीवन व्यथा समस्या वेदना समर्पक स्वरूपात काव्यातून येताना दिसतात म्हणूनच ग्रामीण कवितेतील शेतकरी जीवन हा संशोधनाचा विषय घेऊन त्या पद्धतीने अभ्यासाची दृष्टी ठेवून केलेला संशोधनाचा प्रयत्न.

ग्रामीण कविता म्हणजे काय?

'ज्या कवितेत ग्रामीण जन जीवनाचे चित्र ग्रामीण संवेदनशीलतेने केलेले असते तिला ग्रामीण कविता असे म्हटले जाते या कवितेमध्ये खेडे खेड्याशी संलग्न असलेले कृषी जीवन खेड्यातील जनजीवनाचे दुःख हर्ष दारिद्र्य रूढी परंपरा संस्कृती या साऱ्यांचा समावेश होतो

मराठी ग्रामीण कवितेची पहाट:

मराठी ग्रामीण कवितेची सुरुवात भा.रा.तांबे यांच्या 'गुराख्याचे गाणे' या कवितेपासून झाल्याचे सांगतात तर कोणी चंद्रशेखरांच्या 'काय हो चमत्कार!'या खंड काव्यापासून मात्र एकूणच मराठी ग्रामीण कवितेचे अवलोकन केले असता ग्रामीण कवितेची सुरुवात आमच्या एका कवी पासून किंवा कवितेपासून झाली असे निश्चितपणे ठरविता येत नाही ग्रामीण जीवन चित्रण करण्याची प्रेरणा केशवसुतांच्या काळापासून अनेक कवीच्या मनात कमी अधिक प्रमाणात झालेली दिसून येते.

माधवानुजांची कविता मात्र 857 चे भीषण दुष्काळामुळे माणसे जनावरे यांची झालेली दैन्यावस्था चित्तारण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपले कवितेमधून केला.'दुष्काळ' या कवितेत पाण्यावाचून निर्माण झालेली भीषणता त्यांना

'गेली शेती सुकुनी सगळी जाहली ठार देना'
आणि
'नाही चारा मिळत पुरता खावया गुराते
आणि त्यात ते विपुल न मिळेल स्वच्छ ते प्या वयाते'

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1983 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

विठ्ठल वाघांच्या 'काया मातीत मातीत' या संग्रहातील वैधभी, साय, ही संकलने पुस्तिकांच्या रुपाने प्रसिद्ध झाले असली तरी'काया मातीत मातीत'या संग्रहातील 'लवंग' 'पुनीव' 'पाण्या पावसाची भरम' या कवितातून सौंदर्यानुभव तर,' 'तिफन' 'वावर' 'ढगा मुचुक अभाय','गाव' माणूस, मेंढरं, तरंग या कवितातून समाज वास्तव चित्रीत झालेले दिसते. पिढ्यान पिढ्या चालत आलेल्या कृषक कास्तकरांच्या दुःखाला खापराचे दिवे या कवितेत वाट करून दिली आहे.मातीमध्ये आम्ही जन्मलो अजून या आयुष्याची किती माती होणार आहे

किती घरातून सूर्य जातं होऊन फिरतो
किती घरातून पिठासारखा उजेड पडतो?
काळया म्हशीसारखी रात्र नेहमी आमच्या दारात जन्मत असते-केवळ अंधारच

अनेक गोष्टी ऐकल्या पण अजून (पुनीव) पाहिली नाही म्हैस ,सूर्य , पीठ या प्रतिमातून पिढ्यानपिढ्या अंधार आणि उजेड सौख्याचा अभाव व्यक्त होतो. गाव बदललं तशी माणसं बदलण्याची खंतही काही कवितातून व्यक्त करतो. थोडक्यात विठ्ठल वाघांची कविता लोखानभवाला, लोकभाषा ,लोकजीवन, लोकसंस्कृती ,लोकगीत यांच्या अंगाने आविष्कृत करणारी लोक कविता आहे. त्याबरोबरच राजन गवस यांनी दुःख दारिद्र्याच्या वेदना सोसणारी कविता आपल्या सभोवतालच्या समाज जीवनाच्या दुःखाच्या वेदनेचा वास्तव ग्रामीण जीवनाचा आणि मानवी मनाचा विविध अंगाने प्रवास केला तसेच फ.म शहाजींदे खंड काव्य म्हणजे शेतकऱ्यांचे प्रांजळ आत्मकथन आहे, सतीश शिरसाठ'हिरवी चाहूल'संग्रहातील छोटी छोटी निसर्ग चित्रे, दळवी ' मालवणी खाजा'ग्राहक कोकणचा निसर्ग शेतीवाडी लोकजीवन यांचे दर्शन घडवते, इंद्रजीत भालेराव यांचा 'पीकपाणी ' हा पहिला काव्यसंग्रहातून पिक आणि शेतकऱ्यांचे कष्ट जमीन जमिनीशी नाते सांगणाऱ्या परंपरेशी आपले नाते सांगितले आहे. एकूणच १९६५ ते १९८० ग्रामीण कविता विस्तारशील कविता आहे.१९७७ च्या आसपास ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली. महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यात झालेल्या शिक्षण प्रसार फुले ,शाहू ,आंबेडकर कर्मवीर भाऊराव पाटील, वी.रा शिंदे यांचे विचार आणि कार्यांचे पार्श्वभूमी याचा एक मोठा महत्त्वाचा प्रवाह ठरला आहे

निष्कर्ष:

एकंदरीत मराठी ग्रामीण कवितेचा अभ्यास करताना एक गोष्ट लक्षात येते की, आधुनिक मराठी साहित्याच्या प्रारंभ काळापासून किंबहुना त्याच्याही काही काळ आधीपासून मराठी काव्य ग्रामीण जीवनापासून वंचित होते. वास्तविक या देशाचा भूभाग शेती व खेडी यांनी अधिक व्यापलेला आहे या प्रचंड लोकसंख्येच्या देशातील बहुसंख्य जनता खेड्यात राहते. ग्रामीण जीवनाचा खराखुरा अनुभव मराठी कवितेतून आलेला दिसतो. अवेळी पडणारा पाऊस, अवकाळी पाऊस, दुष्काळ, जातिव्यवस्था, मुक्या जनावरा वरती असणारे प्रेम, घर जमिनीवर असणारे प्रेम, घर धनींनीवर असणारे प्रेम, श्रद्धा अंधश्रद्धा बदलत्या जीवन प्रवाहामुळे शेतीवर झालेला आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव त्यामुळे शेतीशी निगडित असणारे व्यवसाय मोडीत निघाल्याची खंत, महागाईमुळे शेती करणे परवडेनासे झाले आहे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम ग्रामीण शेती वरती झालेला आहे. तरुणाईचे शहराकडील आकर्षण त्यामुळे खेडी ओस पडू लागली. असे जरी असले तरी शेती वरती जीवापाड प्रेम करणारा शेतकरी कवितेतून दिसून येतो.

संदर्भ:

१) नवीन समाज जीवन व साहित्य (डॉ.गणेश देशमुख) स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
२) मराठी ग्रामीण कादंबरी (डॉ. रवींद्र ठाकूर) स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे
३) ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि शोध (डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले) स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
४) मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास (कैलास सार्वेकर) मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islamp...

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur.Dist.Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA.
(Arts & Commerce)
Islampur-415409. Dist. Sangli

प्रा.संजय.रावसाहेब चव्हाण

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-43 Nov-Dec 2024

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Bi-Monthly

Volume-4 *Issue-43*

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: https://ijaar.co.in

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: 2013ijaar@gmail.com **Special Issue:** ijaar2022@gmail.com

For Publication Call On - **8888454089**

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India
Email: *editor@ijaar.co.in* ***Mob-*** *8624946865*

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist. Sangli

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Scanned with OKEN Scanner

Shraddhavan Labhate Dyaanam

SHAHAJIRAJE MAHAVIDYALAYA, KHATAV

At- Post Khatav, Teh.- Khatav, Dis- Satara Maharashtra (India)

Website- https://srm.ac.in

Department of Botany, Chemistry, Mathematics, Physics and Geography

&

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Affiliated to

Shivaji University, Kolhapur

INTERNATIONAL E-CONFERENCE

Science, Technology and Society: A Global Perspective (IESTSGP-2023)

Date: 28th December 2023 Day-Thursday

Certificate

This is to certify that Prof. /Dr. /Mr. /Ms. *डॉ. शेखर सुभाष खोत, डिपार्टमेंट ऑफ मराठी, मालती वसंतदादा पाटील, कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर.* has participated in One Day Multidisciplinary International E-Conference on *"Science, Technology and Society: A Global Perspective (IESTSGP-2023)"* Organized by the **Shahajiraje Mahavidyalaya, Khatav & Department of Botany, Chemistry, Mathematics, Physics, Geography and Internal Quality Assurance Cell (IQAC)** Date- 28th December 2023, Day– Thursday

He/She has participated and presented a research paper entitled *ग्रामीण जीवनातील शेतकरी.*

Dr. Mayur N. Yelmar	**Dr. P. B. Kamble**	**Dr. Arvind Yelpale**
Assistant Professor	Assistant Professor	Principal
Head, Dept. of Geography	Head Dept. of Botany	Shahajiraje Mahavidyalaya, Khatav

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur. Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

23	A Critical Review on Challenges and Threats and Ways for Securing Wireless Networks **Kamal Kishore Prasad**	89-94
24	Exploration of Ecological Issues in Amitav Ghosh's "The Hungry Tide" **Dr. Pranjali Bhanudas Vidyasagar**	95-97
25	Environmental Water Pollution Mula and Mutha River – A Case Study Pune **Dr. Santosh Maruti Shinde**	98-101
26	Tempered Futures: Projections and Impacts of Temperature Change in India -Effect of Atmospheric Aerosols **G. M. Pushpanjali**	102-105
27	भारतातील आर्थिक सुधारणा (१९९१ नंतर) काळातील विदेशी थेट गुंतवणुकीचा तुलनात्मक अभ्यास **प्रा.दिनेश यादवराव पारखे**	106-111
28	भूमितीय पैलू: भंडारा जिल्ह्यातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र, आकारमितीय अध्ययन **डॉ अरुणा बावनकर**	112-120
29	व्यापारिक कृषि विकास से जुडी प्रबंधकीय समस्याऐं एंव निदानात्मक सुझाव तथा कृषि नवाचार **डॉ. भुपेन्द्र कुमार जाँगिड**	121-126
30	भारतातील जैवविविधता ऱ्हासाची कारणे आणि संवर्धन **डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे**	127-129
31	आसना नदी खोऱ्यातील बदलत्या हवामानाचा भौगोलिक अभ्यास **कु. वाघमारे पार्वती प्रभाकर**	130-133
32	खनिज तेलाचे साठे आणि उत्पादन यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे. **कु. अश्विनी रोहिदास भोईर**	134-138
33	ग्रामीण जीवनातील शेतकरी **डॉ.शेखर सुभाष खोत**	139-142
34	फाईव आईज : खुफिया एजेंसी **श्रीमति कांति सिंह काठेड़**	143-144
35	ग्रामीण कवी मनातील शेतकरी जीवन **प्रा.संजय.रावसाहेब चव्हाण**	145-149

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur, Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.4 No.43
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
Nov-Dec 2023

ग्रामीण जीवनातील शेतकरी

डॉ. शेखर सुभाष खोत
डिपार्टमेंट ऑफ मराठी, मालती वसंतदादा पाटील,
कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर
Corresponding Author - डॉ.शेखर सुभाष खोत
Email- shekharkhot1990@gmail.com

प्रस्तावना :

शेती ही फार पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे. तिचा उगम आदिमानवाच्या विचारातून आणि स्त्रियांच्या लागवड तंत्रज्ञानातून झाल्याचे दिसते. भारतात ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त लोक शेती करतात.भारतात पूर्वीपासून सखोल शेती केली जाते म्हणून भारताला कृषिप्रधान देश असे म्हटले जाते.कृषी व्यवसाय हा जगातील अत्यंत पुरातन व्यवसाय असून आधुनिक काळातही तो व्यापक प्रमाणात केला जातो.

जगातील जवळपास दोन-तृतीयांश लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हाच आहे.भारतासारख्या देशात तर सुमारे ७० टक्के लोक आजही शेतीवर अवलंबून असल्याचे दिसते.परिणामी राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा फार महत्त्वाचा आहे.भारतातील एकूण निर्यातीपैकी १७% निर्यात ही शेती क्षेत्रातून केली जाते. शेतीतून मिळणाऱ्या कच्च्या मालाच्या आधारे अनेक उद्योग चालवले आहेत. राष्ट्रीय उत्पन्नातील २४ % उत्पन्न हे शेती व्यवसायातून प्राप्त होते.इतर विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील वाटा हा खूप मोठा आहे. असे असले तरी शेती करण्यासाठीची आधुनिक साधने उपलब्ध नसल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी पारंपरिक पद्धतीनेच शेती केली जाते. तसेच शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या सोयी-सुविधा,नैसर्गिक संकटे यांमुळे शेतीचे होणारे नुकसान याचा विचार करता ग्रामीण शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था पहावयास मिळते. आज अनेक चित्रपट,कथा,कादंबरी, कविता या साहित्यातून ग्रामीण शेतकऱ्यांची अवस्था मांडण्याचा प्रयत्न झाला असला तरी शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी होणारे बदल तितक्या प्रमाणात झाले नसल्याचे दिसते.

शेतकरी :

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून ओळखला जाणारा शेती हा व्यवसाय आज दुर्लक्षित झाला असल्याचे दिसते. याची अनेक कारणे पहावयास मिळतात. शेती धारण करणारा व्यक्ती शेतकरी होय.मात्र शेती कसणारा खरा शेतकरी होय. ग्रामीण भागामध्ये प्रमुख व्यवसाय शेती केला जातो. शेतकरी हा ग्रामव्यवस्था आणि कृषी समाज रचनेचा कणा मानला जातो. ग्रामीण शेती आणि शेतकरी यांचे वर्णन अनेक पुस्तकांतून पाहावयास मिळते. "गावगाडा"कार त्री.ना.अत्रे गाव वसविण्याचे आणि जमीन वहिवाटीला आणण्याचे श्रेय शेतकऱ्यांनाच देतात.अत्रेंच्या मते खेडणे म्हणजे जमिनीची मशागत करणे आणि खेडूत म्हणजे जमीन कसणारा.जमीन कसणारा म्हणजेच शेतकरी होय. शेतकऱ्यांची संपूर्ण उपजीविका शेतात येणाऱ्या पिकाच्या उत्पन्नावरून चालत असते.रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून शेतकरी अन्नधान्य पिकवतो.शेतकरी शेतात राबतो म्हणूनच आपल्या अर्थव्यवस्थेची चाके चालतात कारण भारतातील अर्थव्यवस्था देखील शेती उद्योगांशी निगडित आहे. ग्रामीण भारतातील शेतकरी हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातोय.

जगाचा पोशिंदा :

शेतकऱ्याला जगाचा पोशिंदा म्हणून ओळखले जाते. शेतीतून केवळ अन्नधान्य मिळवणे हा एकच उद्देश नसतो तर जगाची अन्नधान्याची गरज भागविण्याचे काम शेतकरी राजा करत असतो. शेतकऱ्याला राजा असे म्हटले जात असले तरी आज हा राजा मोठ्या संकटात सापडल्याचे दिसते.शेतीवर उद्योगधंदे पशुधन एकंदरीत

Scanned with OKEN Scanner

ग्रामीण भागातील शेतकरी आर्थिक दृष्टीने सक्षम झाला. त्यांच्या जीवनमान उंचावले. स्वातंत्र्योत्तर काळाप्रमाणे आपण मागणीनुसार इतर देशांतून अन्नधान्य आयात करत होतो. परंतु हरितक्रांतीनंतर आपण स्वयंपूर्ण झालो आणि आपली गरज पूर्ण होऊन उर्वरित उत्पादने इतर देशांना निर्यात करू लागलो. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे. प्रगतिशील राष्ट्रांच्या तुलनेत आजही भारतीय राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा अधिक आहे. शेतीच्या एकूण उत्पादनामध्ये जगभरामध्ये भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. तर अर्थव्यवस्थेतही शेतीचा खूप मोठा वाटा आहे. आज देखील रोजगाराच्या सर्वात जास्त सोयी कृषी क्षेत्राशी निगडित असल्याचे पहावयास मिळते. विकसनशील देशांमध्ये कृषी नोकऱ्या बेरोजगाराचे उच्च दर कमी करणेस मदत करते. पशुपालन आणि दुग्ध व्यवसाय करून अनेक बेरोजगार तरुणांनी प्रगती केल्याचे पहावयास मिळते. शेती मुख्य तर दुग्धोत्पादन पूरक व्यवसाय समजला जातो. एकंदरीत देशाच्या कृषी क्षेत्रात आणि कृषी पूरक व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावले आहे. ग्रामीण विकासामध्ये शेती व शेती आधारित व्यवसायाची योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

समारोप :

भारतातील शेती किफायतशीर करावयाची असेल तसेच ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे अनयोजित व अनियंत्रित स्थलांतर टाळावयाचे असेल तर ग्रामीण भागातील शेती सुधारणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांचा शेती विषयीचा उत्साह वाढविणे आवश्यक आहे. शासकीय गुंतवणूक, शिक्षण-तंत्रशिक्षण यांचा विकास, ग्रामीण सिंचन व ऊर्जा विकास, ग्रामोद्योग,वनाधारित उद्योग व कृषी प्रक्रिया उद्योग, कृषी उत्पादनाची साठवण आणि विपणन व्यवस्थापन प्रक्रियांचे प्रशिक्षण, कृषी मालाचे वास्तविक किफायतशीर मूल्यनिर्धारण करणे. तसेच ते मूल्य थेट शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचविणे यासाठी कृषी विभागाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्याला शेती करण्यासाठी लागणाऱ्या गोष्टींमध्ये प्रथम "सुपीक जमीन" आणि नंतर "पाणी" लागते. शेतीला मुबलक पाणी असेल तरच शेती करणे शक्य आहे. तिसरी आवश्यक गोष्ट म्हणजे "मनुष्यबळ" हे असले की शेतकरी शेतातील पिकांची निगा राखू शकतो चौथे म्हणजे शेती करताना येणारा खर्च पूर्ण करण्यासाठी लागणारा "पैसा" (भांडवल) आणि शेवटी त्याचा उत्पादित शेतीमाल विकतो ती "बाजारपेठ" अशा बाबींची पूर्तता झाल्यास शेतकरी हा प्रगतीपथावर पोहोचण्यास वेळ लागणार नाही हे निश्चित. शेतकऱ्यांसाठी त्याची शेतीच सर्व काही असते. त्याच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह आणि जगातील अन्न उद्योग करणारे लोक हे कळत नकळत या शेतकऱ्यांवरच अवलंबून असतात. शेतकरी जगला तरच शेती प्रामुख्याने शेती आधारित उद्योग जगतील हे वास्तव.

संदर्भ:

1) कृषी उद्योग आणि ग्रामीण विकास - प्रा.डॉ. दत्ताजीराव साळुंखे
2) शेतीची मूलतत्वे - प्रा. अरुण मनेरिकर
3) कृषी अर्थशास्त्र - डॉ. विजय कवीमंडम
4) भारतीय शेतकऱ्यांपुढील समस्या व शेती समोरील आव्हाने - प्रा. किशोर हरीश धोटे

IQAC, Co-ordinator, Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur

डॉ.शेखर सुभाष खोत

PRINCIPAL, MALATI VASANTDADA PATIL KANYA MAHAVIDYALAYA, (Arts & Commerce) Islampur-415409 Dist. Sangli

Scanned with OKEN Scanner

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-7

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

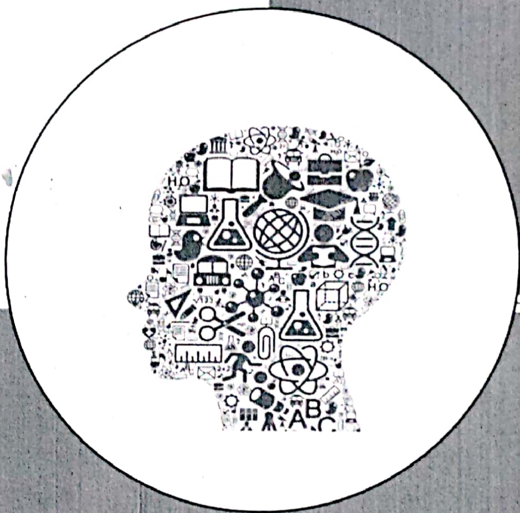

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist Sangli

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue. 7 Mar-Apr 2022

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	हिंदी उपन्यास और दलित विमर्श डॉ. लिपारे अजित विठ्ठल	1-2
2	'पोस्ट बॉक्स नं. 203 नाला सोपारा' उपन्यास का नायक किन्नर विनोद अनिल विठ्ठल मकर	3-4
3	भूमंडलीकरण और 21 वीं सदी की हिंदी कविता में प्रतिबिंबित मानवी मूल्य डॉ. अशोक मरळे	5-7
4	'दूसरा घर' उपन्यास में महानगरीय जीवन प्रा. डॉ. बेबी राघू कोलते	8-9
5	मृदुला गर्ग के कथा साहित्य मे स्त्री विमर्श डॉ. भागवत भगवान देवकाते	10-11
6	'मट्टी का दीवा' उपन्यास में नारी सम्मान की अभिव्यंजना श्री अक्षय राजेंद्र भोसले	12-15
7	दीप्ती खंडेलवाल की कहानियों में अभिव्यक्त नारी के विविध आयाम प्रा.डॉ. एकलारे चंद्रकांत नरसप्पा	16-17
8	ममता कालिया के 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य में स्त्री – विमर्श प्रा. डॉ. दयानंद बी पाटील	18-19
9	सलिल सुधाकर की कहानियों में महानगरीय जीवन दिपाली विकास जाधव	20-21
10	कृषक जीवन की समस्या दया शंकर यादव	22-25
11	इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में पारिस्थितिकी चिंतन प्रो. डॉ. सदानंद भोसले, प्रा.एन.बी.एकिले	26-28
12	राष्ट्र के उन्नयन के लिए आदर्श चरित्रों की आवश्यकता : 'मिल्कियत की बागडोर डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील	29-32
13	हिंदी साहित्यः नारी विमर्श- "प्रभा खेतान का उपन्यास 'आओ पेपे घर चले' के संदर्भ में" प्रा. डॉ.जेनेट फिलिप बोर्जिस	33-35
14	आदिवासी दलित विमर्श में वीरेन्द्र जैन का चित्रण के. प्रमीला	36-38
15	नागार्जुन' के उपन्यासों में किसान विमर्श प्रा. कैलास बबन माने	39-41
16	हिंदी कहानियों में प्रतिबिंबित नारी विमर्श डॉ. काकासो बापूसो भोसले	42-44
17	भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में स्त्री लेखन और रूढ़िमुक्त नारी डॉ.कल्पना पाटोळे	45-47
18	चंद्रकांता के 'अंतिम साक्ष' उपन्यास में नारी विमर्श डॉ.रंजना अप्पासाहेब कमलाकर	48-49
19	हिंदी साहित्य में किन्नर विमर्श डॉ. महिपती जगन्नाथ शिवदास	50-51
20	अस्तित्व उपन्यास में अस्तित्व की तलाश: किन्नर विमर्श के संदर्भ में डॉ मंजु पुरी	52-55
21	भगवान गव्हाडे की कविताओं में आदिवासी चेतना विशेष संदर्भ 'आदिवासी मोर्चा डॉ. मनोहर जमधाडे	56-57
22	आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में नारी-विमर्श प्रा. मारुफ मुजावर	58-59
23	हिंदी उपन्यासों में भूमण्डलीकृत भारत डॉ. मीनाक्षी चैधरी	60-62

Mahavidyalaya ... Sangli

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.7 Mar - Apr -2022

भूमंडलीकरण और 21 वीं सदी की हिंदी कविता में प्रतिबिंबित मानवी मूल्य

डॉ. अशोक मरळे
स्नातक एवं स्नातकोत्तर हिंदी विभाग, मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर
दूरभाष 9623527601, ई मेल – drashokmarale@gmail.com

सारांश:

21 वीं सदी की हिंदी कविता में भूमंडलीकरण के परिणामस्वरूप मानवी मूल्यों में आ रहा परिवर्तन मार्मिकता के साथ चित्रित हुआ है। यह परिवर्तन सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक और आर्थिक सभी स्तरों पर व्यापकता के साथ परिलक्षित होता है। इस कविता ने मानवता के परिप्रेक्ष्य में मूल्य सौंदर्य की दृष्टि को विकसित किया है। नवीन संदर्भों और संवेदनाओं को स्वीकार कर अपनी मानवीय प्रतिबद्धता को इस युग के कवि ने प्रामाणिकता के साथ स्थापित किया है। 21 वीं सदी की हिंदी कविता में मानव मूल्य साहित्य चिंतन का प्रमुख केंद्रबिंदु है। मानव के अधिकार संविधान प्रदत्त होते हैं और उनका संरक्षण मानवी मूल्य करते हैं। इस युग की कविता भी वैश्विक एकता, समानता, शिक्षा, स्वतंत्रता और विश्व बंधुत्व की भावना को साथ लेकर चलती है। सत्य, अहिंसा, प्रेम, दया, करूणा, क्षमा, त्याग आदि मानव मूल्यों की बात इस कविता में प्रमुख रूप से हुई है।

21 वीं सदी के वैश्वीकरण के इस युग में निजीकरण और उदारीकरण को बढावा दिया जा रहा है, जिससे मानवी मूल्य खतरे में पडते दिखाई दे रहे हैं। विश्व के उदारीकरण और बाजारवाद के माध्यम से आर्थिक विकास के प्रयास किए जा रहे हैं। इसी के परिणामस्वरूप मानवी मूल्यों में विघटन एवं परिवर्तन के कारण परिस्थितियाँ विषम बनती जा रही है। अधिकारों की आड में मानवी मूल्यों का र्हास हो रहा है। विश्व में अर्थप्रधान संस्कृति के दबाव में मानव मशिन-सा बन गया है, जिसके कारण संवेदना, सहयोग और सद्भावना कमजोर पड रही है। 21 वीं सदी के अनेक कवि हैं जिन्होंने अपनी कविता के माध्यम से मानवी मूल्यों की रक्षा की है। यह कवि मानवी मूल्यों की पुनर्स्थापना करते हुए एकता का संकेत देते हैं।

मूल शब्द: मानवी मूल्य, संस्कृति, वैश्वीकरण, मानवतत्त्व, विश्व बंधुत्व, तकनीकि, केंद्रबिंदु

21 वीं सदी की हिंदी कविता में मानवी मूल्यों में आ रहा परिवर्तन मार्मिकता के साथ चित्रित हुआ है। यह परिवर्तन सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक और आर्थिक सभी स्तरों पर व्यापकता के साथ परिलक्षित होता है। इस कविता ने मानवता के परिप्रेक्ष्य में मूल्य सौंदर्य की दृष्टि को विकसित किया है। नवीन संदर्भों और संवेदनाओं को स्वीकार कर अपनी मानवीय प्रतिबद्धता को इस युग के कवि ने प्रामाणिकता के साथ स्थापित किया है। इस युग का कवि समाज से सरोकार रखनेवाला है और इसी कारण इस कविता के केंद्र में मानवता है। इन कवियों ने मानवतत्त्व पर बल देते हुए मानवी मूल्यों को अपनी कविता में सहज रूप से स्वीकार किया है।

21 वीं सदी की हिंदी कविता में मानव मूल्य साहित्य चिंतन का प्रमुख केंद्रबिंदु है। इस समय की कविता में मानवी मूल्यगत सौंदर्य की बात अपना अलग स्थान रखती है। मानवी मूल्य और मानवी अधिकारों का घनिष्ठ संबंध है। मानव के अधिकार संविधान प्रदत्त होते हैं और उनका संरक्षण मानवी मूल्य करते हैं। इस युग की कविता भी वैश्विक एकता, समानता, शिक्षा, स्वतंत्रता और विश्व बंधुत्व की भावना को साथ लेकर चलती है। सत्य, अहिंसा, प्रेम, दया, करूणा, क्षमा, त्याग आदि मानव मूल्यों की बात इस कविता में प्रमुख रूप से हुई है।

मानवी मूल्य मनुष्य के आत्मतत्त्व हैं। मानव मूल्यों से विश्व में मानव सत्ता का आपसी सामंजस्य रहता है। साहित्य समाज तथा युगीन परिस्थितियों का प्रतिबिंब होता है। इसी दृष्टि से 21 वीं सदी का कवि और उसकी कविता समता और समभाव के मापदंडों पर आधारित हैं। उसमें औदार्य, राष्ट्रीयता, त्याग, करूणा, दया, प्रेम आदि मानवी मूल्यों की चेतना है।

पिछली सदी के मुकाबले 21 वीं सदी में शोषण, उत्पीडन और शत्रुता के तौर तरीकों में काफी तब्दीली आई है। नए युग के शत्रु हमें शत्रु की तरह दिखाई नहीं देते। उनकी हिंसा और पैने नाखून भी साफतौर पर दिखाई नहीं देते। ''इस भूमंडलीकृत युग में सत्ता की अमानुषिकता बढी है, साम्राज्यवादी शक्तियों ने मानव मस्तिष्क को अनुकूलित करना शुरू किया है, तब से अन्याय के विरूद्ध संघर्ष करनेवाली जनचेतना की धार कुंद होने लगी है। लेकिन हिंदी कविता इन दूरभिसंधियों को अनावृत करती हुई एक पहरूए की तरह इस आत्मकेंद्रीत होते समय में भी जन-सरोकारों के साथ मजबूती के साथ खडी है।''1 इस कठिन समय में भी आज की हिंदी कविता मानवी मूल्यों की रक्षा हेतु मनुष्य के हाहाकार और उसके प्रतिरोध की आवाजों को दर्ज कर रही है।

21 वीं सदी में सबकुछ आधुनिक होता जा रहा है। लेकिन यह आधुनिकता मानवी मूल्यों में दरारें पैदा कर रही है। तकनीकि से भरी इस दुनिया ने सभी को एक दूसरे से दूर कर दिया है। मोबाईल, फेसबुक एवं व्हाट्सएप्प आदि कहने को तो सोशल नेटवर्क है, पर इनमें वो बात कहाँ जो इंसान के मिलने में है। 21 वीं सदी के बदलते मायनों ने प्रेम करनेवालों को भी अपनी तकनीकि की गिरफ्त में ले लिया है। विभू राय कृत यह कविता इसी विषय को रेखांकित करती है -

''खतों का दौर खत्म हो गया अब इश्क में,
फेसबुक, व्हाट्सएप्प का ट्रेंड चल रहा है।
अब नहीं लिखी जाती महबूब की यादों में डूबकर शायरी
गूगल पर जो प्रेम सामग्री है,
उसी बैसाखी के सहारे
प्यार होले-होले आगे बढ रहा है।''2

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya Estd.1989 Islampur Dist.Sangli

Scanned with OKEN Scanner

वह दृश्य दिखता दूर से
फूलों के समारोह में
न जाने किस हवा के साथ पहुँच जाती उस तक
कहीं कुछ जलने कुछ सडने की गंध
और जो बात परदे के पीछे ही अभी
बेध जाती आरपार।''7

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर कहना सही होगा कि 21 वीं सदी के अनेक कवि हैं जिन्होंने अपनी कविता के माध्यम से मानवी मूल्यों की रक्षा की है। यह कवि मानवी मूल्यों की पुनर्स्थापना करते हुए एकता का संकेत देते हैं। 21 वीं सदी के वैश्वीकरण के इस युग में निजीकरण और उदारीकरण को बढावा दिया जा रहा है, जिससे मानवी मूल्य खतरे में पडते दिखाई दे रहे हैं। इस युग का कवि तेजी से सांप्रदायिक होती जा रही राजनीति को बेबाक रूप में चित्रित कर रहा है। मानवी मूल्य मनुष्य के आत्मतत्त्व हैं। मानव मूल्यों से विश्व में मानव सत्ता का आपसी सामंजस्य रहता है। साहित्य समाज तथा युगीन परिस्थितियों का प्रतिबिंब होता है। इसी दृष्टि से 21 वीं सदी का कवि और उसकी कविता समता और समभाव के मापदंडों पर आधारित हैं। उसमें औदार्य, राष्ट्रीयता, त्याग, करूणा, दया, प्रेम आदि मानवी मूल्यों की चेतना है।

संदर्भ संकेत:

1. पंकज पराशर - आलोचना, अंक 52, जनवरी-मार्च, 2014, पृष्ठ-88
2. विभू राय - पखेरू डॉट कॉम/हिंदी कविता, 19 सितंबर, 2017
3. जितेंद्र श्रीवास्तव- कायांतरण, प्रथम संस्करण, 2012, पृष्ठ 53
4. आकांक्षा यादव-युवा बेटी, कादम्बिनी पत्रिका, दिसंबर, 2005, पृष्ठ 21
5. रामदरश मिश्र- मिश्र रचनावली, खंड एक, पृष्ठ 34
6. सुशांत सुप्रिय-इस रूट की सभी लाईने व्यस्त हैं, अंतिका प्रकाशन,गाजियाबाद, प्र. सं. 2016, पृ. 32
7. प्रेमरंजन अनिमेष- समकालीन भारतीय साहित्य, अंक 146, नवंबर-दिसंबर, 2009, पृष्ठ 29

IQAC,
Co-ordinator,
Malati Vasantdada Patil Kanya
Mahavidyalaya, Islampur

M.V.P. Kanya Mahavidyalaya
Estd.1989
Islampur Dist. Sangli

PRINCIPAL,
MALATI VASANTDADA PATIL
KANYA MAHAVIDYALAYA,
(Arts & Commerce)
Islampur-415409 Dist. Sangli